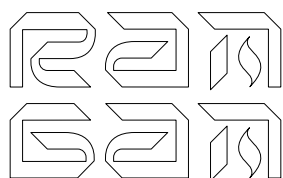

RAM
BAM

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 18 / 2009

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM
Tidsskrift for jødisk kultur og forskning
18 / 2009

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimun
(Maimonides) 1135 - 1204

Udgives med støtte fra Kulturministeriets
bevilling til almenkulturelle tidsskrifter
og Helga Melchior's Familiefond

Redaktionelt udvalg
Bent Blüdnikow
Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane
Ulf Haxen
Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson (ansv.)

Redaktionelt panel
Benedicte Brohm
Karoline Henriques
Linda Herzberg
Margit Warburg
Karin Weinholt

Redaktionelle konsulenter
Birgit Blegvad Stenz
Anna Haxen

Grafisk design og dtp
Frank Ruszkai

Udgivet af
Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Redaktionens adresse
Tidsskriftet RAMBAM
Jelsbuen 1
2620 Albertslund
rambam@mailme.dk

Tryk
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160
ISBN 978-87-92282-01-9

Forside
Foto af Moses Levy (ca. 1795-1865)
(Se artikel side 8)

Bagside
Den vandrende Jøde
– fra dansk skillingsvise

Indhold

FORORD.....	7	NYT UDEFRA – Tyskland 2009.....	80
Moses Levy <i>Emilie Cohn Roi</i>	8	ANMELDELSER	
Hvordan har mit stakkels barn det? <i>René F. van Wijngaarden</i>	18	Karin Lützen Mors hemmelighed – på sporet af en jødisk indvandrerhistorie <i>Margit Warburg</i>	84
Erindringens glæder <i>Kirsten Bacher</i>	24	Morten Thing Min mors historie <i>Margit Warburg</i>	86
Hr. Kopenhagen <i>Abraham Kopenhagen</i>	28	Bengt Sjalín Min Fars Familie – En genealogi om familierne Szolimczyk/Sholinsky /Schalimtzek og Itzkowitz/Keitz 1798-2008 <i>Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson</i>	88
Janna <i>Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson</i>	34	Manfred Gerstenfeld (<i>red.</i>) Behind the Humanitarian Mask – The Nordic Countries, Israel and the Jews <i>Mogens Rukov</i>	90
I en flygtnings perspektiv - fotografier af Jerry Bergman <i>Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson</i>	42	ENGLISH SUMMARIES.....	92
Rejsen til Manchester – I'm Elias Levin, I don't speak English but Jiddish, German and Danish! <i>Erik Henriques Bing</i>	56	BIDRAGYDERE.....	97
Nathans hankat <i>Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson</i>	68	BØGER MODTAGET AF REDAKTIONEN & INFORMATION.....	99
Nytt liv i gammel synagoge – Jødisk Museum i Oslo <i>Mats Tangestuen og Bjarte Bruiland</i>	72		
Snublesten – et projekt.....	76		

Snublesten. Les mere i artiken på side 76.

Forord

RAMBAM går ind i sin 18. årgang. Helt uden for-sæt, har dette nummer udviklet sig til et næsten rent temanummer, hvor mindet, erindringen, *Zakhor*, og familien står i centrum.

Vi lægger ud med en artikel om Moses Levy, hvor hans tipoldebarn Emilie Cohn Roi fortæller om en spændende og principfast mand. Læseren møder hans faste blik på omslaget. Erik Henriques Bing fortæller os om en anden religiøs mand. Erindringen lever om den gamle *Gabbai* i Krystalgade, Elias Levin, hvis bekendtskab vi er mange der var heldige at nyde godt af. Vi får indsigt i det jødiske St. Thomas, gennem Deborah Viola Delvalles sørgelige historie, som hendes slægtning i Holland, René van Wijngaarden beskriver. Kirsten Bacher tager os på uforglemmelig visit i en svunden tid, når hun giver os levende indsigt i de jødiske hjem hun besøgte med sine forældre som ung pige. En ung dansk kvinde, Janna Warberg Schou, engagerede sig i 1930-erne i farefuldt hjælpearbejde for jøder i Hamburg. Det prægede i høj grad hendes liv, at hun oplevede nazismens rædsler på tæt hold.

Redaktionen modtager gerne kortere biografier fra jøder i Danmark eller med tilknytning til Danmark. Abraham Kopenhagen, som mange sikkert kender fra Radio Shalom, lægger ud. Og endelig har vi såmænd en artikel om en trefarvet ”jødisk” kat i Island. Også anmeldelserne handler om bøger om slægten og den kære familie.

I dette nummer præsenteres også et mindeprojekt, som Selskabet for Dansk-Jødisk Historie har beslut-

tet at lancere. Vi ønsker at mindes de jøder, der blev udvist af de danske myndigheder under 2. Verdenskrig, samt de danske jøder, der mistede livet i Theresienstadt. Projektet består i sin første fase i indsamling af midler til at finansiere de såkaldte Snublestene (*Stolpersteine*). Den tyske kunstner Gunter Dämmig har i fire lande placeret over 20.000 sådanne sten, med navnene på ofre for nazismen i fortovene uden for de huse, hvor ofrene boede før de blev deporteret. Han vil gerne udvide sit projekt til Danmark. På selskabets hjemmeside, www.rambam.dk, finder man vejledning i, hvordan man kan støtte dette vigtige projekt.

Som noget nyt, præsenterer vi en kunstner på midtersiderne. Det vil blive et tilbagevendende indlæg. I år er det fotografen Jerry Bergman, som med sine billeder giver os indblik i diverse situationer i det jødiske liv i Danmark i de 40 år, han har boet her.

Vi står også over for et vagtskifte i redaktionen af RAMBAM. Ulf Haxen, som længe har været tidsskriftets ansvarlige redaktør og derudover Selskabet for Dansk Jødisk Histories formand, har ønsket at bruge sine kræfter på andre vigtige opgaver. Vi takker ham for hans store indsats og pionerånd, samt den inspiration han har været for os alle. Ulf blev takket for sit store bidrag og udnævnt til æresmedlem i Selskabet på generalforsamlingen i maj. Ulf Haxen fortsætter som et medlem af redaktionen, og vi håber vi kan få lov til at trække på hans store erfaring og viden i lang tid endnu.

Rambam, oktober 2009

Moses Levy

Af Emilie Cohn Roi

Denne artikel om Moses Levy blev oprindeligt publiceret som et kapitel i bogen *Khartzrot Kopenhagen* (, *Courts of Copenhagen*) som udkom i Israel i 2003 på forlaget Rubin Mass. Den er oversat fra hebraisk af Herbert Naftali Gutmann.

Bogen handler om Georg Cohns liv og virke. Georg Cohn var rådgiver i folkeret med rang af minister i det danske udenrigsministerium fra 1913 til sin død i 1956. Hans navn huskes i Danmark navnlig på grund af hans bidrag til bevarelse af neutraliteten under Første Verdenskrig og af Grønland som en del af Danmark i retssagen mod Norge i begyndelsen af 1930'erne. Men frem for alt huskes han som en utrættelig forkæmper for forhindring af krig.

Bogen omfatter tillige en slægtshistorie gennem tre hundrede år, fortrinsvis i København, og indeholder historien om en families synagoge i hjertet af København gennem to hundrede år.

Den første del af bogen beskriver de syv slægtled, der gik forud for min far, Georg Cohn: Jacob Moising, der var bosiddende i Moising ved Lübeck, en lille landsby i Slesvig-Holsten, som stod under den danske konge. Hans søn, Isac Jacob, som kom til København fra Moising i 1739, ægtede Zippora og slog sig ned i byen. Meyer, Isacs søn, som giftede sig med Eva Heiman Jacobs. Pauline (Perlche), ældste datter af Meyer, som ægtede Haim Koch fra Amsterdam. Deres søn Moses Levy og dennes hustru Frederikke af slægten Nathan fra Nakskov, en af de ældste slægter i Danmark. Deres datter Helene og

dennes mand Joseph Perlstein fra rabbiner Ettlingers *Yeshiva* i Altona. Og deres datter Emilie, som ægtede Hermann Zvi Cohn fra Frankfurt am Main og vendte tilbage til København.

Slægtens historie er blot en prisme, hvorigennem det er muligt at betragte menighedens opkomst og vækst i Danmark i det 18. og 19. århundrede. Hvad der rørte sig i menigheden, var et ekko af udviklingen i Mellemeuropa og var stærkt påvirket af tendenser i den tyske jødedom – oplysningstiden, emancipationen, assimilering og konvertering til kristendommen. Alligevel har det lille jødiske mindretal i Danmark haft sit eget særpræg, og dette gjaldt også for mindretallet i mindretallet – den gamle ortodokse menighed.

Efter at *Khartzrot Kopenhagen* udkom, har professor Martin Schwarz Lausten i to bøger: *Frie jøder?* og *Folkekirken og jøderne*¹ detaljeret og med tilhørende udførlig dokumentation behandlet Moses Levy og den lille ortodokse gruppes kamp mod rabbiner Wolff og den store menigheds ændringer af ritualer.

Moses Levy, min fars oldefar, har uden tvivl været et imponerende menneske. Min far omtalte ham med stor respekt og anså ham for at være en ærlig og retskaffen mand, som aldrig gik på kompromis. Han grundlagde familiens synagoge i Læderstræde 5 for at sikre uafhængighed af den store menighed, som i hans øjne havde fjernet sig fra den ortodokse linje.

Moses Levy blev født i København omkring 1795, i året for den store brand, og oplevede derfor ikke at se den store synagoge i Læderstræde. Han voksede op i den imponerende ejendom i Stormgade som det tredje barn af ni. Hans far Haim Koch, også kaldet Heyman Levy (1762-1835), kom til København fra Amsterdam i 1790 og ægtede Pauline Meyer (1772-1814), efter at brudens far Meyer Isac Moisling havde skaffet ham opholdstilladelse i København. Moses Levy fortsatte familiens tradition i kampen mod reformtilhængerne. Han var urtekræmmer og var i en periode tillige klasselotterikollektør, blev en særdeles velhavende mand og erhvervede sig mange ejendomme i byen.

Moses Levy ægtede Frederikke Nathan, der blev født i 1786 i en af de ældste jødiske slægter i Danmark. Familien Nathan stammede fra Nakskov på Lolland, eller Naschau som byen hed på jødetysk. Som følge heraf kaldtes Frederikkens far Leib Nasche. Hans officielle navn var Levin Nathan og han var født og døde i København (1748-1827). Dynastiets grundlægger, Levin Samuel fra Hildesheim, fik i 1692 tilladelse til at slå sig ned i Nakskov som tobaksspinder, og han var kompagnon og svoger til Isac Kantor, som allerede havde slået sig ned der i 1682. Frederikkens mor var Feile Wallich og hendes mor igen, Esperance, nedstammede fra en portugisisk familie. Blandt Frederikkens slægtninge taltes også Glückel von Hameln, Heinrich Heine og forfatteren Meir Aron Goldschmidt, som var efterkommer af Meyer Goldschmidt Stadthagen.

Frederikke og Moses Levy havde to døtre. En døde som barn og den anden, Helene, var min fars bestemor.

Moses Levy levede i den danske Guldalder. I Københavns snævre gyder kan han bl.a. have mødt H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Bertel Thorvaldsen, C.W. Eckersberg og Goldschmidt. I sin barndom havde han oplevet englændernes bombardement af byen og Napoleonskrigene og som mand blev han

Fig. 1. Moses Levy (ca. 1795-1865).

vidne til statsbankerotten, til Anordningen af 1814, som gav jøderne næsten fuld ligestilling med landets øvrige borgere, og til de antisemitiske optøjer. I modsætning til flertallet af jøderne på hans tid, der assimilerede sig eller konverterede til kristendommen, nåede Moses Levy til den modsatte konklusion – han holdt stædigt fast ved den gamle ortodokse jødedom.

Anordningen om ligestilling forpligtede jødiske piger og drenge til at blive konfirmeret i en alder af 13 år, ligesom det var krævet af den kristne ungdom, og til at deltage i en konfirmationshøjtidelighed. Hele højtideligheden blev afholdt på dansk og indeholdt en mundtlig prøve i den jødiske tro på grundlag af en på dansk affattet lærebog som havde fået myndighedernes godkendelse. Højtideligheden var kollektiv og i dens midtpunkt stod den unge kateket Isac Noah Mannheimers prædiken. Børnene sang også i kor af Davids salmer på dansk til musik komponeret af Kuhlau og Weyse.

Til afholdelse af konfirmationshøjtidelighederne lejede menighedens leder Nathanson i 1817 en stor sal i en ejendom på Gammel Strand som stødte op til bagsiden af ejendommen i Læderstræde 5 – samme ejendom som husede Salomons, bror til Meyer Isac, synagoge og lejlighed. Året forinden, i 1816, overdrog Salomon sin ejendom og ansvaret med ledelsen af synagogen til sin søn, Bendix Salomon, som var Paulines fætter. Salomon og Bendix og andre ortodokse andagtsøgende kunne ikke andet end at blive oprørte over at høre reformtilhængerne højtideligheder og orgelmusik. Nathanson, som var godt tilfreds med konfirmationen, sørgede for at Mannheimer hver uge afholdt andre religiøse højtideligheder i samme sal. Han forholdt sig hånligt til sine naboer og navnlig til rabbiner Abraham Gedalia og beskrev de ortodokse ceremonier som forældede og Talmud-studiet som ”fordummende”.

Som tiden gik, voksede modstanden fra ortodokse side og fik støtte fra rabbiner Gedalia. Noah Mannheimer blev træt af angrebene, der blev rettet mod ham, og i 1824 rejste han til Wien og blev udnævnt til rabbiner for en reformmenighed. Han blev en central skikkelse blandt Wiens jøder og blev kendt i hele Europa som en glimrende og karismatisk prædikant.

Nathanson fortsatte med at nærme sig det kristne samfund. I sit hjem holdt han kulturel salon og støttede rundhåndet skribenter og kunstnere (på Statens Museum for Kunst hænger Eckersbergs berømte billede *Den Nathansonske Familie* fra 1818). Nathanson og hans hustru forblev ganske vist i den jødiske tro og han fortsatte med at forestå menigheden, men fra 1830erne var der tendenser til at overtale jøderne til at konvertere og assimilere sig i det danske samfund og i 1838 lod han sine ni børn døbe! Enkelte nåede endog at indtage præstembeder i den danske folkekirke. Det fortælles, at balletmesteren Bournonville engang spurgte sin ven Nathanson, hvorfor ikke også han konverterede og fik som svar: ”Dersom De nu opgav bal-

letten, så ramlede det hele sammen, og hvis jeg forlader jøderne, bliver alt det, jeg har virket for mine troesfæller, spildt arbejde. Men De har ret, i mit hjerte er jeg en kristen.” I 1838 udnævntes han til chefredaktør på Berlingske Tidende, og i denne stilling virkede han i tyve år.

Da den gamle rabbiner Gedalia døde i 1827, søgte menigheden en rabbiner til den store synagoge som var planlagt i Krystalgade, en mand som ville kunne samle den splittede menighed og bringe forsoning mellem de ortodokse og reformtilhængerne. De ortodokse ville som overrabbiner udnævne en søn af rabbiner Gedalia, rabbiner Abraham Salomon Gedalia, som i menigheden gik under navnet ”Schachno”. Schachno tog fra Posen til København for at assistere sin far. Nathansons ortodokse bror, Joel, lejede en lejlighed til ham i Pilestræde 63 samt et stort rum til bedesal ikke langt fra farens ejendom i samme gade (nr. 57). Efter farens død flyttede Schachno ind i hans lejlighed.

De ortodokse, som kendte rabbiner Gedalia som en skriftlærd, retskaffen og ædelsindet mand, kæmpede for at få ham valgt, men repræsentanterne for den store menighed satte sig imod. De ønskede en ortodoks rabbiner kyndig ikke blot i religiøse anliggender men også uddannet i den europæiske kultur, og han skulle forpligte sig til i løbet af to år at lære dansk. Valget faldt på en ung ortodoks rabbiner, dr. Abraham Alexander Wolff (1801-1891), som havde været rabbiner i Hessen. Dr. Wolff modtog den kongelige udnævnelse i 1828 og kom efter nogle måneder til København. I virkeligheden blev tidsfristen forlænget flere gange, da det var svært for Wolff at prædike på dansk.²

Rabbiner Schachno forblev i sit embede som rabbiner for den gamle ortodokse menighed og holdt daglig gudstjeneste i sit hjem indtil sin død i 1844. Forfatteren Goldschmidt, som havde besøgt ham som barn, beskriver ham som ”den højt ansete og meget elskede.”

I 1829 endnu før man var begyndt at bygge den store synagoge i Krystalgade, holdt Wolff sin indvielsesprædiken i en lejet sal for en stor og begejstret forsamling. Der blev indsamlet bidrag fra alle menighedens medlemmer til bygning af synagogen. For at berolige de ortodokse, blandt disse Moses Levy, lovede dr. Wolff, at der ikke ville blive indført ændringer i liturgien eller i ceremonierne.

Ganske vist havde menigheden allerede i 1799 kort tid efter branden købt grunden som var udset til synagogen. Byggearbejdet blev imidlertid udskudt på grund af uenighed i menigheden, idet de ortodokse nærede frygt for, at den nye synagoge ville blive en kopi af Reformtemplet i Hamborg. I 1833 indviedes synagogen efter tegninger af arkitekten J.F. Hetsch. Den nye synagoge skulle forene alle byens jøder, og myndighederne satte lukningen af de øvrige små synagoger (mindst tolv), som fandtes i private huse, som betingelse for byggeriet af den ny synagoge.³ Forud for synagogens indvielse i 1833 fremlagde Wolff en *Agende for det mosaiske Troessamfunds Synagoge* til kongelig approbation, i hvilken var specificeret alle bønner og synagogale ritualer. Wolff ønskede at nå til et forsigtigt kompromis mellem de forskellige strømninger og bevare den ortodokse liturgi. Ændringerne var ikke yderliggående: visse bønner blev fjernet som f.eks. en del bønner til Nytårsfesten og Forsoningsdagen, *Kaddish*-bønnen for de sørgende blev fremsagt en enkelt gang sammen med forsangeren. Ligeledes blev der kun sagt én gang *Mi Sheberach* for dem, som kaldtes op til Toraen på Sabbaten og helligdagene efter endt Tora-læsning. Gudstjenestens sprog forblev imidlertid hebraisk bortset fra Præsternes (Kohaniternes) velsignelse, som overrabbineren skulle fremsige på dansk. Et mandskor skulle ledsage forsangeren og rabbineren skulle bære embedsdragt. Et kapitel i bogen er helliget højtideligheden omkring konfirmationen, som blev afholdt to gange om året i maj og i november. (Indtil i dag afholdes gudstjenesten i den store synagoge i København efter samme bestemmelser med ganske få afvigelser. En af ændringerne er bortfald af pligten til at deltage

i konfirmationshøjtideligheden, som i øvrigt heller ikke mere gælder for den kristne ungdom).

Rygterne om ændringerne i ritualerne, som rabbiner Wolff havde påtænkt, gav Moses Levy anledning til alvorlig bekymring og han indlod sig i en stædig og fortsat kamp med overrabbineren. Han modsatte sig på det kraftigste forandringerne og at gudstjenesten blev lavet om til en ceremoni, som i hans øjne var formalistisk, tom og manglede indre liv. Han og hans ligesindede protesterede også mod afhængigheden af myndighederne i stedet for af de religiøse forskrifter.

I en række indlæg, som han offentliggjorde i bladet *Politivennen* fra 1832 og indtil den store synagoges indvielse i 1833, gør Moses Levy rede for bevæggrundene til sin modstand mod ændringerne i gudstjenesten og mod at opgive hebraisk som andagtsprog og mod udeladelsen af ældre bønner med at "disse ikke har ændret sig i de sidste to tusinde år". Han rettede kritik mod den måde, hvorpå menighedens repræsentanter blev valgt og mod kravet om total stilhed under gudstjenesten. Frosell peger på, at Moses Levy i de nævnte indlæg fremstår som et anset og dannet menneske – medens han i menigheden efterlod et indtryk af at være stridslysten og ufordragelig.

Wolff lod kritikken upåagtet. Han og menighedens repræsentanter reagerede kun på hans sidste indlæg fra 1833, hvor Moses Levy kritiserer den planlagte nyskabelse ved konfirmationshøjtideligheden om at lade børn af velstående familier stå i første række og de mindre bemidlede bagest. Moses Levys argument var bl.a. at "... Dr. Wolff erklærer jo i sine »åndfulde prædikener«, at »for Gud er vi alle lige«". Wolff og repræsentanterne forsøgte at forklejne problemets alvor.

Moses Levy nøjedes ikke med at skrive indlæg i bladet og klage til øvrigheden. Den 1. juni 1832 stilledede han og hans far Heyman Levy et brev til kong Frederik VI, hvori han fordømmer ændringerne og

L. Mølle
 for 1000 R.
 1843. 14. Febr. 24.

Købecontract

Undertrykkes Anne Margrethe Olsen født Lund for
 alle udgangene Medlemmer af det gamle Huse, med tillagt
 Ligning, Hæde, der ifølge alle nødvendige Confirmeringer, og
 med alle de Dispositioner og Retigheder i Røstet af Lær og
 som er indlyst d. 25. Jan. 1837, følger og fremmer omstændig
 for mig og Arvinger til for Skolebestyrerens Moses Levy,
 og hans Arvinger, her mig ifølge min fædres Mors Ophavs
 af 20. Jan. 1836, indlyst d. 16. Febr. 1835, tilligevende, og indehavende
 Gadeleer i Læderstræde mellem Hæde 8334, beliggende Gaard
 og Grænsen efter Maaletoen af 16. December 1788, med alle
 hertil hørende tilligevende Tilbygninger, der heraf fremkommer
 vandre Skoleleer og alle andre mindst og mangelgældige Styk
 og Antennelind, samt den i Gaarden værende Partiers
 færdige Huse med Opholdsstæde og Fremgangsgæde, og
 alle Gaardens det nødvendige Samfund og Hæde, samt alle
 fremkommer følger og alle følgende Indtægter

6.

I Hjemmet tilfaldt mig som medfølgerinden som Hustru
 som indtræder Hæde den i Saxovningens af 25. Jan. 1835
 for herved justige og Mors følger mig.

Jeg indtræder hermed Moses Levy Skolebestyrerens tilligevende for
 mig og mine Arvinger og Medlemmer Anne Margrethe Olsen født
 indtræder i Gaard som de for arvefærdige Huse og færdige
 sig forlystede mig, samt alle de af gælder og alle hertil
 og færdigkeds jeg i at herved indtræder indlyst mig min
 Gælden No 109 i Solgades indlyst d. 1. Jan. 1835 for Lær
 gælden som 8950 R.

Et Skøde af 10 R. som er gældsant og indtræder hermed og for
 sig selv som indtræder i St. Marts Ophavs og for mig
 som indtræder i det her Lær og yndet herved.

Nikolaus den 14. Febr. 1843.

Anne Margrethe Olsen
 Levy

Paul Selger
 Anne Margrethe Olsen
 Hans Lindmeyer
 H. Stamme

For Middelbygd
 Hans Hvid

Fig. 2. Købekontrakt for Læderstræde 5, mellem Moses Levy og Anne Margrethe Olsen, fra 1843.

beder om kongens hjælp. Brevet er underskrevet ”Heymann Levy Vekselmægler og Moses Levy Urtekræmmer”. Også denne henvendelse forblev ubesvaret. Den blev overbragt Wolff. Heyman og Moses Levy med grosserer Jacob Eibeschutz henvendte sig endnu to gange til kongen med lignende anmodninger.⁴

Moses Levy deltog aldrig i en gudstjeneste i den store synagoge. Han overværede imidlertid højtideligheden ved dens indvielse med sin ven, juristen Nathan Eibeschutz (bror til Simon Eibeschutz, den kendte filantrop og velgører for kunstnere og litteratur), der var beslægtet med Frederikke Levy. Med høje tilråb afbrød de enhver afvigelse fra den traditionelle liturgi og vakte megen furor. Ganske vist blev der indgivet klage over dem, men myndighederne fandt ikke anledning til at skride ind og de slap med en advarsel.

Fra da af påtænkte Moses Levy at åbne sin egen synagoge trods forbuddet. Det må formodes, at han i mellemtiden har frekventeret sin fars synagoge for familien eller rabbiner Schachnos. Kort tid efter den store synagoges indvielse fik Heyman Levy, trods Wolffs kraftige modstand, tilladelse af det Danske Kancelli, på grund af hans høje alder og gigtsygdom, til at fortsætte med at holde husandagter i sit hjem, men kun med sin familie.⁵ Heyman Levy døde i 1835.

I 1840 flyttede han fra sin lejlighed i Skt. Peders Stræde 120 til en lejet lejlighed i Læderstræde 5. Det var hans hensigt at købe hele ejendommen, som var gået over på ikke-jødiske hænder, efter at hans slægtning Bendix Salomon havde solgt den til Hans Olsen i 1836. Den 6. februar 1843 blev købskontrakten underskrevet af Moses Levy og ejeren af ejendommen, enken Anne Margrethe Olsen og hendes arvinger (*Fig. 2*). Her åbnede Moses Levy i 1845 en synagoge uden at indhente myndighedernes tilladelse. Synagogen befandt sig i en nydelig lille sal på første etage med fem store vinduer mod gaden. Denne synagoge blev som omtalt oprettet

af Salomon, Levys mors onkel, efter at han havde erhvervet den nye ejendom i 1800.⁶

Myndighederne viste ikke interesse for Moses Levys lovstridige handling, og heller ikke Wolff reagerede. Tilsyneladende var sagen belejlig for ham, for hermed håbede han at slippe for den evindelige kritik. Fra nu af fungerede de to eneste synagoger i København side om side: den store i Krystalgade og den lille i Læderstræde. Først i 1910 åbnedes endnu en synagoge i København, *Machasikei Hadass*.

Synagogen i Læderstræde var indtil begyndelse af det 20. århundrede kendt som ”Den Koch’ske Synagoge”. Sådant blev den også omtalt i avisartikler. Det står ikke klart, hvorfor dette tilnavn blev anvendt, for Moses Levy havde afbrudt kontakten med den del af sin fars familie, som havde bevareret navnet Koch og havde fjernet sig fra jødedommen. Den Koch’ske Synagoge søgtes fortrinsvis af Moses Levys tilhængere, ejendommens beboere og familien, blandt disse familierne til hans to søstre: Sara og dennes mand, Jacob Moses Ruben fra Helsingør, og Birgitte, som var gift med sin fætter Sally Salomon, som boede i ejendommen. To af Moses Levys fire brødre var barnløse. En af dem, Jacob, oprettede et brudelegat som består den dag i dag. Den yngre bror, Samuel, var rejst til Paris, hvor han åbnede en synagoge i Rue Cadet.

Moses Levy førte et beskedent liv med sin hustru Frederikke og datteren Helene centreret omkring Læderstræde og nabolag, og fjernt fra livet i den store menighed.⁷ Man sagde om ham, at han ikke gik uden for en dør på Sabbaten for ikke at se jøder der røg på gaden. Blandt de assimilerede jøder fandtes også dem, der skammede sig over deres afstamning. Forfatteren Henrik Hertz f.eks. konverterede i 1832 til kristendommen tilskyndet af Nathanson, som var i slægt med ham. I sine skuespil er han mere dansk end danskerne, mere kristen end de kristne og i ingen af hans værker findes antydningen af hans afstamning. Den kendte litteraturkritiker Georg Brandes (1842-1927) sagde engang:

”Hvem ved, om ikke Hertz selv er skyld i, at han mangler en streng på sin lyre ... og ikke har nået storhed.”

Meir Aron Goldschmidt derimod var stolt over at være jøde, skønt han assimilerede sig (han overvejede at konvertere, men opgav ideen). Hans erindringer, skrevet i 1876⁸ indledes med ordene: ”Jeg er af Levi Stamme”, og skildrer med kærlighed den ortodokse jødedom, som han kendte fra sin onkels hus. Ved et studentermøde, som afholdtes i 1844, indledte Goldschmidt sin tale med erklæringen: ”Jeg er Jøde! Hvad vil jeg blandt Eder?” Hans bog *En Jøde*, som udkom i 1845, vakte fortørnelse såvel blandt det danske som det jødiske publikum. Bogen beskæftiger sig med dilemmaet hos en uddannet assimileret jøde, som næres af skyldfølelse over at have forladt sin tro og hverken føler tilknytning til det jødiske samfund eller til det kristne, der modtager ham med kulde og anser ham for fremmed. De fleste af hans bøger behandler samme dilemma om ”hjemløshed”. Brandes roste ikke Goldschmidt og skrev engang at ”Goldschmidt serverer sin bedstemoder med skarp sauce”. I 1840 grundlagde Goldschmidt det litterært-satiriske ugeblad *Corsaren*, i hvilket han bl.a. førte polemikker med Kierkegaard.

1848, året for revolutionerne i Europa, førte også i Danmark til revolutionære ændringer i styreform. Under indtryk af de nationalliberale og under pres fra den offentlige mening erklærede Frederik VII i marts 1848 enevældens ophør.

Den 5. juni 1849 fik Danmark en grundlov, som ydede lige rettigheder for alle landets borgere inklusive jøderne (skønt der for jøderne stadig gjaldt en særlig edsafleggelse, som først blev ophævet i 1864). Grundloven blev givet under indflydelse af revolutionerne i Europa og som følge af en styrkelse af liberale og demokratiske tendenser i Danmark. Ligestilling for loven havde også til hensigt at vække mindretallenes loyalitet mod fædrelandet, der var stillet over for stadige trusler fra Preussen, som havde ambitioner om at annektere Holsten, hvor flertal-

let af befolkningen var preussere. (Dette lykkedes som bekendt Bismarck i 1864, og Slesvig-Holsten, og også Altona, kom under tysk herredømme).

Samme år, 1849, introducerede Moses Levy en ung mand for sin datter Helene – Joseph Perlstein, som studerede på Talmud-skolen i Altona under rabbiner Jacob Ettlinger. Moses Levy havde indset, at han umuligt kunne finde en passende brudgom til sin eneste datter blandt de assimilerede danske jøder og rejste derfor til Yeshivaen i Altona. Det fortælles i familien, at da Moses Levy kom til Talmudskolen for at udsøge sig en svigersøn, bad han rabbiner Ettlinger om at udpege den mest fremragende blandt de studerende. Han ville kunne forsørge studenten hele livet, sagde han – på betingelse af at vedkommende ville sidde og studere Toraen! Herefter blev Levy præsenteret for Joseph Perlstein. Før det var muligt at holde bryllup, måtte Helene lade sig eksaminere af rabbiner Wolff og blive konfirmeret, som loven krævede det. Moses Levy forsøgte at omgå dette krav og sendte hende til at blive overhørt af kateket Levison, der afslog, eftersom det var Wolff, der foretog eksaminationen af konfirmanderne. Derefter sendte Moses Levy hende til at blive overhørt af en kristen præst, men rabbiner Wolff afslog at give sit samtykke hertil, og Helene var nødsaget til at blive overhørt af ham. Få timer efter prøven stod brylluppet for det unge par. Levy tilgav ikke Wolff. Han vedblev med at indsende klager og i 1854, da menigheden forberedte festlighederne i anledning af 25-året for overrabbinerens indsættelse, satte han en meddelelse i *Adresseavisen* om, at han agtede at afholde sørgedag i samme anledning.

Moses Levy skrev to testamenter. Det ene blev skrevet i 1848 året før Helenes bryllup. Heri overlader han sin datter to ejendomme, mens synagogen i Læderstræde slet ikke nævnes. Det andet testamente blev skrevet i 1852 også denne gang i Frederikkes navn (måske under indtryk af koleraepidemien, som hærgede samme år) og er underskrevet af Helene og Joseph Perlstein. Testamentet demonstrerer Moses

Levys ønske om at sikre synagogens videre beståen og uafhængighed af flertallets menighed, såvel økonomisk som administrativt: Han fastslog at huslejen fra de to ejendomme, Læderstræde 5 og Strandgade 23 på Christianshavn,⁹ skulle dække de nødvendige udgifter og specificerede i testamentets 21 paragraffer forordninger, som minder om synago-gevedtægter. Nedenfor de vigtigste bestemmelser:

- *Efter hans død skal man fortsætte med at drive synagogen på det samme sted, som den ligger i dag; morgen og aften skal der holdes gudstjenester og i mangel af tilstedeværelsen af ti mænd skal man indkalde fremmede mod betaling; det er forbudt at foretage ændringer i liturgien.*

- *Før bønnen skal synagogen oplyses alt efter behov; aftenen før Sabbaten og helligdagene skal der tændes mindst 34 lys, så at synagogen er oplyst i overensstemmelse med forskrifterne; på Sabbaten og helligdagene skal det tilstødende værelse være forbeholdt kvinderne.*

- *"De to Rullebibles" (Tora-ruller) med sølvklokker, der vejer omkring 340 Lod, som han og Frederikke havde skænket synagogen "skulle stedse tilhøre Kirken og maa ikke afhændes".*

- *Hvert år på hans dødsdag skal der læses af Davids salmer i en halv time.*

- *Der skal vælges en bestyrelse bestående af tre familiemedlemmer, som hver modtager 100 rigsdaler om året; et af dem, den ældste uanset køn, skal fungere som tilsynsførende og have ret til vederlagsfrit at bo i ejendommen; den første skal være hans svigersøn, Joseph Perlstein; en tredjedel af overskuddet fra de to ejendomme skal tilfalde en jødisk enke eller ugift kvinde, som skal forpligte sig til at føre tilsyn med det rituelle bad; benyttelsen af det rituelle bad skal være fri, medmindre nogen ønsker at yde bidrag; mandspersoner kan benytte det rituelle bad for helligdagene, kvinderne kun i aften timerne; alle hverv overgår ved arv i Levys slægt, og såfremt der*

ikke findes arvinger, skal de overgå til Frederikkens søskende og disses arvinger i den orden testamentet har bestemt. Såfremt der ikke findes arvinger, skal hvervene overgå til menighedens fattige.

- *§17 fastsætter at "enhver af de respektive Nærmeste ... er berettiget til at paasee, at Inspektør og de andre Bestyrere opfylde deres Pligter og til for Mangel deraf at saggive den eller de Forsømmelige til at fortabe sin Bestilling."*

- *I §18 anmoder Moses Levy det Mosaiske Troessamfunds repræsentantskab om at efterse det halvårlige regnskab, som den tilsynsførende for synagogen forelægger dem og betale kvinden, der er ansvarlig for tilsynet med det rituelle bad, en tredjedel af ejendommens overskud.*

To paragraffer i testamentet er særlig interessante: Moses Levys henvendelse til menighedens repræsentantskab med anmodning om at de skal føre tilsynet med hans synagoges pengeanliggender trods hans voldsomme modstand mod rabbiner Wolff, samt hans indstilling til kvindernes ligestilling med hensyn til hverv, bopæl etc. I slutningen af testamentet begæres "at forhindre al anden Raadighed over de indbemeldte faste Ejendomme end i Dispositionen er fastsat."

Fordeling af hverv og retten til at bebo lejligheden vakte i mange år strid i familien.

I 1860 flyttede Helene med mand og børn til Moses og Frederikkens ejendom i Læderstræde 5, og Moses Levy overdrog svigersønnen sin klasselotterikollektion. Året efter blev Emilie født, deres fjerde datter, min fars mor.

Helene og Joseph gav deres ni børn en streng ortodoks opdragelse, og Joseph fortsatte Moses Levys kamp mod rabbiner Wolff efter hans svigerfars død. Den 23. december 1860 ændrede Moses sit testamente: han opgav afsnittet om læsningen af Davids salmer på årsdagen for sin død og i stedet bestemte han, at to personer skulle læse for ham hver dag fra

kl. 10-12 af en ”hebraisk Bog” i svigersønnens eller dennes børns hus. Han fastsatte også betalingen for dem, der læste: 400 rigsdaler om året til hver. Beløbet skulle udredes fra afkastet fra to ejendomme, som henvises til i testamentet. Foruden de to ovenfor omtalte ejendomme, som skulle gå i arv til hans datter og svigersøn, tilføjes til testamentet en lang fortegnelse over hans ejendomme. Perlstein bekræftede med sin underskrift tilføjelserne til testamentet.

Efter halvandet år, den 11. maj 1862, føjede Moses Levy en sidste overraskende rettelse til testamentet: I stedet for de to ejendomme (Læderstræde 5 og Strandgade 23), som skulle sikre driften af synagogen til evig tid, skulle alene afkastet fra én af dem tjene dette formål, nemlig den i Læderstræde. Hvorfor begrænsede han midlerne i legatet, der bar hans navn? Hvad kunne få en skarpsindig forretningsmand som Moses Levy til på sin livsaften at ændre sit testamente? Siden oprettelsen af synagogen havde han draget omsorg for, at der altid skulle være ejendomme, som ville kunne tilvejebringe de fornødne ressourcer til dens beståen og vedligeholdelse. Hvorfor gjorde han legatet mindre og dermed sikkerheden for at synagogen aldrig måtte nedlægges? Dette forbliver en uløst gåde.

I disse år førtes blandt de tyske jøder en skarp strid mellem reformtilhængere og ortodokse. Det lykkedes adskillige rabbinere hver på deres måde at værne om den ortodokse jødedom over for den voksende reformbølge navnlig i byerne. Blandt disse var rabbiner Jacob Ettlinger (1798-1871), forfatter til *Aruch le-Ner* og grundlæggeren af Talmud-skolen (*Yeshiva*) i Altona; rabbiner Samson Raphael Hirsch (1808-1888) som i årene 1842-1847 var rabbiner i Emden og Aurich, og som i 1851 blev opfordret til at stå i spidsen for den ny *Adas Yeschurun*-menighed i Frankfurt am Main; rabbiner Esriel Hildesheimer (1820-1899) fra Halberstadt, som i 1873 oprettede et lærehus for Talmud-studier (*Bet Midrash*) for rabbinere i Berlin; rabbiner Isaac Seligman Baer (Yitzchak Dov) Bamberger (1807-1878),

som i 1840 udnævntes til distriktsrabbiner i Würzburg og grundlagde et Bet Midrasch for lærere.

Det kan ikke undre, at der netop i anden generation efter at reformerne havde bredt sig i Vesteuropa, fremstod store åndelige ledere som disse. Alle med undtagelse af rabbiner Bamberger havde skaffet sig en omfattende akademisk uddannelse. De forstod alle, at der ingen anden udvej var end at acceptere ændringerne i livsførelsen og liturgien, men at disse ændringer i hovedsagen skulle være ydre, i overensstemmelse med tidens ånd, dog uden at gå på kompromis med de religiøse forskrifter (*Halacha*) og overholdelsen af de bibelske bud (*Mitzwot*). Takket være disse rabbinere bevarede den ortodokse jødedom i Tyskland, idet den centrale retning blev en neo-ortodoksi på grundlag af *Tora im Derech Eretz* (Bibel samt almen viden). I den lille menighed i København fjernt fra de jødiske centre førte Moses Levy sin kamp næsten alene, isoleret i sin holdning, men han var naturligvis bevidst om, hvad der rørte sig blandt de tyske jøder.

Frederikke døde i København den 5. januar 1865. I slutningen af det samme år, den 18. december, døde Moses Levy under et besøg i Altona og blev begravet der. Hans begravelse er registreret i den hebraiske liste for begravelser i Altona under navnet Mosche Koch, den anden dag af den nye måned *Tevet*, 19. december.¹⁰ Således slap han fra Wolffs begravelsesceremoni!

Den Koch'ske synagoge blev ført videre, og daglig gudstjeneste fandt sted undtagen i de år, hvor de danske jøder var flygtet til Sverige (1943-1945). I et kort stykke tid efter krigen var den faktisk menighedens synagoge, idet den store synagoge i Krystalgade var lukket på grund af reparationer.

I 1986 blev ejendommen i Læderstræde solgt. I nr. 5 på første sal over forretningerne er der i dag et forlag. Der er ingen synlige tegn på den synagoge, som engang havde ligget her. Det oprindelige indbo findes i dag på Københavns Bymuseum.

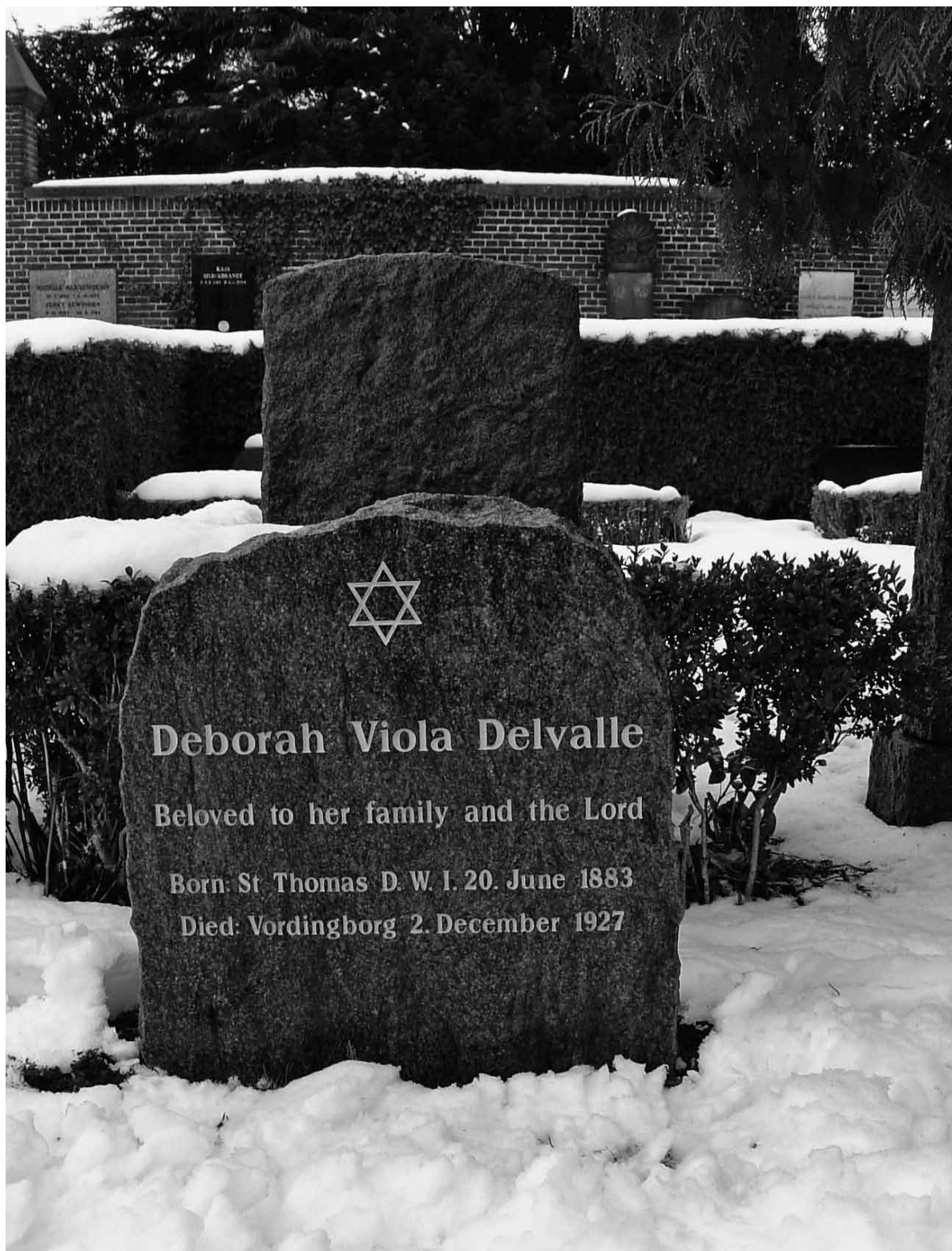

NOTER

- ¹ Schwarz-Lausten 2005 og 2007.
- ² Schwarz-Lausten 2005, s. 310-12.
- ³ Frosell 1987; Nathanson, 1860.
- ⁴ Schwarz Lausten 2005, s. 279.
- ⁵ *Ibid.* s. 288-91.
- ⁶ Umiddelbart før udgivelsen af *Khartzrot Kopenhagen* (2003), kom den første hebraiske bønnebog med dansk oversættelse af kateket E. Levison (udgivet i København i 1833) mig i hænde. Til min store overraskelse bemærkede jeg, at der på bindet med guldbogstaver stod Frederikke Levys navn. Bønnebogen er forsynet med datoen 18. maj 1845, hun har altså fået bønnebogen samme år som familiesynagogen blev åbnet.
- ⁷ Hovedstadens indbyggere identificerede Læderstræde med jødisk liv. Dette fremgår f.eks. af et brev fra 1829 fra forfatteren J.P. Jacobsen til en af hans venner. Det berettes i brevet, at da rabbiner Wolff ankom til København, havde man lejet en lejlighed til ham i samme ejendom som Jacobsen beboede i Pilestræde, og på grund af de mange jøder som kom for at se lejligheden ”blev Pilestræde til det andet Læderstræde”; Fischer og Salomon 1919, vol. I, s.19.
- ⁸ Goldschmidt 1964.
- ⁹ Mange af ejendommene på Christianshavn er bygget i det 17. og i begyndelsen af det 18. århundrede med jødiske midler. Til gengæld for opholds- og næringstilladelse i Altona og i Danmark forpligtede de sig til at betale udgifterne ved byggeriet i kvarteret; Katz 1981.
- ¹⁰ Venligst oplyst redaktionen af Dan Bondy, Salomon Ludwig Steinheim-Institut für deutsch-jüdische Geschichte an der Universität Duisburg-Essen, 7.7. 2009.

LITTERATUR

- Bamberger, I.N. : *The Viking Jews*. Shengold Publishers, New York 1983.
- Brandes, G. : *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, København 1872.
- Cohn Roi, E. : *Khartzrot Kopenhagen*, [, Courts of Copenhagen], Ruben Mass Ltd, Jerusalem 2003.
- Fischer, J. & Salomon, J. : *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur 1917-1925*, vols. I-III, Levin & Munksgaard, København, 1919-1925.
- Frosell, P.H. : *Københavnske synagoger gennem tre hundrede år*, C.A. Reitzels Forlag, København 1987.
- Goldschmidt, M.A. : *Livserindringer og Resultater*, Jespersens og Pios Forlag, København 1964.
- Goldschmidt, M.A. : *En Jøde*, København 1845.
- Katz, P. : *Jøderne i Danmark i det 17 århundrede*, C.A. Reitzels Forlag, København 1981.
- Levy, M. : *Politivennen*, (indlæg), København 1829-1833.
- Levy, M. : *Testamente*, København 1852.
- Nathanson, M.L. : *Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig København*, København 1860.
- Salomon, J. & Fischer J. : *Mindeskrift i Anledning af Hundredeaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814. En Fremstilling af jødiske Rets- og Livsforhold i Udland og Indland navnlig i Tiden omkring Aar 1800*. Danmarks Loge U.O.B.B. No. 712, København 1914.
- Schwarz Lausten, Martin : *Frie jøder?* Forlaget ANIS, København 2005.
- Idem : *Folkekirken og jøderne*, Forlaget ANIS, København 2005 og 2007.
- Werner, J. : *Gedalia og hans Forfædre*, Hirschsprungs Forlag, København 1933.
- Wolff, A.A. : *Agende for det mosaiske Troessamfunds Synagoge i Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1833.

Fig. 1. Deborah Viola Delvalles gravsten på Vestre Mosaiske Begravelsesplads ved afsløringen den 22. februar 2009.

Hvordan har mit stakkels barn det?

Hvordan har mit stakkels barn det ?

Af René F. van Wijngaarden¹

En snehvid søndag i slutningen af februar 2009, blev der afholdt en kort ceremoni på Vestre Mosaiske Begravelsesplads i København. Overrabbiner Bent Lexner afslørede Deborah Viola Delvalles gravsten. Hendes fjerne slægtninge overværede begivenheden. I den jødiske tradition finder stenafsløringen som regel sted inden for et år efter begravelsen. I dette tilfælde fandt stenafsløringen derimod sted hele 81 år efter at Deborah, som stammede fra den danske vestindiske ø St. Thomas, døde på Oringe Sinds-sygehospital ved Vordingborg i 1927.

Hvem var denne unge kvinde, og hvorfor blev hendes gravsten afsløret så længe efter hendes død? Denne korte artikel vil forhåbentlig kaste lys over denne unge kvinde og hendes familie.

Deborah Delvalles sefardiske forfædre, Ishac og Rebecca Salome del Valle, ankom til Amsterdam i det 17. århundrede, sådan som mange af deres trosfæller havde gjort det tidligere. Familien Delvalle stammede fra byen Peyrehorade i Aquetanien i det sydvestlige hjørne af Frankrig tæt på Bayonne. Her havde de efter flugten fra Portugal en overgang levet som conversos, som kristne på overfladen men i hjertet som jøder. Deborahs forfædre besluttede i 1600-årene at starte et nyt liv i det mere tolerante Amsterdam som jøder.

Slægtsnavnet *del Valle* blev trukket sammen til *Delvalle* og flere medlemmer af familien følte sig efterhånden så godt tilpas i det nye land, at de besluttede at oversætte deres navn til hollandsk, som et tegn på deres tilhørsforhold til det nye land, og derefter blev en gren af familien til *van Daelen*.

Anden halvdel af 1700-tallet var nedgangstider for mange portugisisk-jødiske familier i Holland. Deborahs oldefar, Salomon Delvalle (1767-1838) søgte nye muligheder og forlod Holland i 1792 og drog mod syden til Curaçao, den hollandske ø i Caribien. Her havde sefardiske jøder allerede været bosat siden 1651. Salomon blev gift med Deborah Motta fire år efter sin ankomst og ægteparret fik ni børn sammen, hvoraf én, Benjamin Delvalle, var Deborahs farfar.

I små trossamfund opstår der som regel gnidninger, og det var også tilfældet i den lille jødiske menighed *Mikvé Israel* på Curaçao. Der opstod konflikter og skænderier omkring *hazzan* (kantore) Joshua Pizas person, som splittede samfundet i to fraktioner, dem der fulgte Piza, og dem der var imod ham. Konflikten begyndte med noget så banalt som Pizas måde at betone *bagafen* i velsignelsen af vinen. Nogle medlemmer i menigheden på Curaçao påstod at Joshua Piza var både hæs og døv, og at han derfor burde afskediges. Situationen krævede en løsning, og samfundet understøttede økonomisk Pizas afskedigelse.² Piza forlod Curaçao sammen med mange af sine tilhængere, som bosatte sig på St. Thomas. Heriblandt var Deborah Violas bedsteforældre. Det siger sig selv, at ud over disse religiøse konflikter, så var der også økonomiske muligheder på St. Thomas, som fik mange jøder på Curaçao til at udvandre og bosætte sig i det danske Vestindien. Økonomien på St. Thomas oplevede fremgangstider efter at briterne forlod øen i 1815.³

Deborahs farfar, Benjamin Delvalle (1811-1876), og farmor Judith De Castro (1806-1871) (*fig. 2a*

og 2b), som begge blev født på Curaçao, og som var forældre til ni børn, var gode eksempler på disse emigranter fra Curaçao. Benjamin var en højt respekteret forretningsmand, og at dømme ud fra hans besiddelser var familien økonomisk velstillet.

En del medlemmer af Delvalle familien var forretningsdrivende og havde en ganske specifik betydning for handelslivet. På et tidspunkt holdt beboerne på St. Thomas op med at bruge bestemte officielle småmønter, fordi sølvværdien var blevet højere end omsætningsværdien. De forretningsdrivende, heriblandt Delvalle på St. Thomas, løste dette problem ved at præge deres egne varemønter (*tokens*) og skabe deres eget møntsystem for at lette de daglige betalinger (*fig. 3*).

Benjamin Delvalle var også aktiv i det religiøse liv. Han varetog mange funktioner som kantor og formand for menigheden, som havde sin synagoge i Crystalgade i Charlotte Amalie (*fig. 4*).⁴

Fig. 3. Varemønter udstedt af Delvalle familien på St. Thomas.

Deborahs morfar og mormor var David Cardoze (1824-1914) (*fig. 5*) og Rachel Adeliza De Meza (1832-1904). De blev født på henholdsvis Curaçao og St. Thomas. Efter at "pastor" (*reverend*) Martinez pludselig måtte forlade sin stilling i den jødiske menighed på St. Thomas i december 1873, overtog David Cardoze funktionen i menigheden i Crystalgade i Charlotte Amalie som ubetalt toraoplæser? (*Baal/Baalat Korai*).⁵

Da Deborah Viola Delvalle blev født i Charlotte Amalie den 20. juni 1883, datter af David Delvalle

Fig. 2a. Judith De Castro.

(1845-1909) og Grace Cardoze Delvalle (1857-1914), var der intet som tydede på, at hun var bestemt til at føre et trist liv på en anstalt i Danmark langt fra sydens sol. Deborah Viola begyndte at opføre sig anderledes omkring 16 års alderen. Hendes psykiske problemer forvoldte hendes forældre store bekymringer, og de søgte hjælp. Desværre kunne de lokale læger hverken finde årsagen til hendes sygdom eller helbrede den.

Situationen blev værre og værre og Deborahs morfar, "pastor" Cardoze, kontaktede Dr. David Simonsen, hans berømte kollega i København. Måske kunne han finde specialister til at rådføre sig med på vegne af hans barnebarn (*fig. 7*).

Søndag den 3. september 1905 sejlede Deborah med damperen *St. Domingo* (*fig. 6*) til Danmark, ledsaget af en sygeplejerske. Hendes mor, Grace,

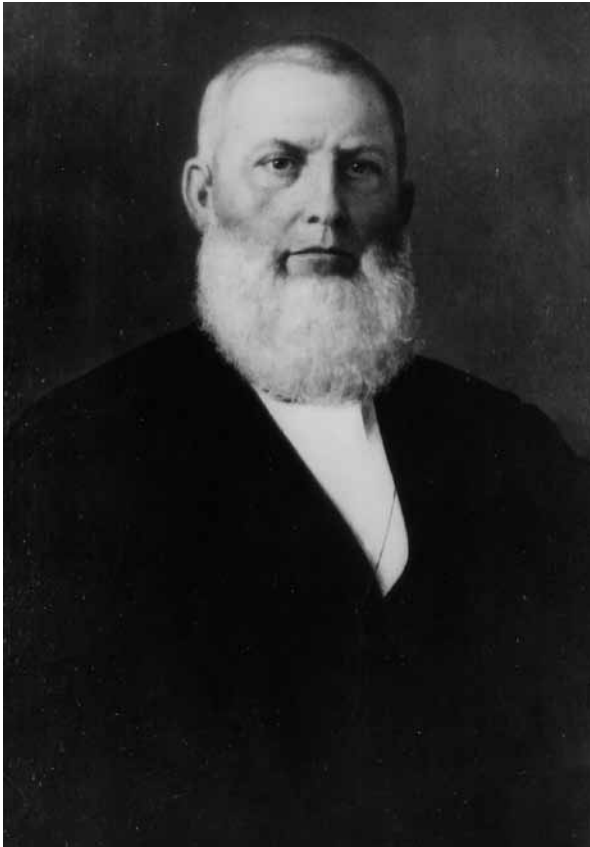

Fig. 2b. Benjamin Delvalle.

havde sagt farvel til sin datter og sikkert med tårevædede øjne. Ud fra den bevarede korrespondance kan man forstå, at denne unge kvinde på 22 år aldrig igen så sine slægtninge.

Efter at danske læger definerede Deborahs sygdom som *dementia praecox*, i dag bedre kendt som skizofreni, blev hun indlagt på Oringe Sindssygehospital i Vordingborg. Her var der tre afdelinger og Deborah blev indlagt på *Forplejningsklasse III*, som var afdelingen for de mest syge. Ingen kunne have troet, at hendes hospitalsindlæggelse ville vare 22 år, eller helt indtil hendes død i 1927.

Judaistisk Samling på Det Kongelige Bibliotek har vist sig at være en genealogisk guldgrube vedrørende Delvalle familien på St. Thomas. Forfatterens viden om denne gren af familien Delvalle voksede i 2006, da jeg gennem internettet opdagede den omfat-

tende korrespondance mellem rabbiner, professor dr. David Simonsen, 1853 -1932, i København og Delvalle-Cardoze familie på St. Thomas. Her findes der over 100 breve omhandlende Deborah Viola og andre medlemmer af vores familie.

Disse breve mere end bekræfter, hvad Eva-Maria Jansson⁶ samlingsansvarlig for Judaistisk Samling ved Det Kongelige Bibliotek skriver i sin korte biografi om Simonsen⁷:

Især findes der i brevsamlingen – og i det øvrige arkiv – mange spor efter forskellige komitéer, udvalg og foreninger, der havde til formål at indsamle penge eller anden hjælp til nødlidende. Som det tydeligt fremgår af korrespondancen, fungerede Simonsen også som ”edderkop” i nettet af forskellige former for hjælpearbejde. Han formidlede kontakter, og kontanter, mellem privatpersoner og organisationer, i Danmark og i udlandet.

Fig. 4. Postkort fra Charlotte Amalie ca. 1905. Crystal gade ses midt i billedet. Anne Walboms samling.

Hvor rigtigt, for Simonsen organiserede finansiel støtte så snart der manglede penge fra familien, og har således gjort det muligt for Deborah at modtage den nødvendige pleje i Vordingborg. Han må have været en sand filantrop.

Deborahs mor mistede aldrig håbet og hun fortsatte sin søgen efter hjælp til sin ”stakkels ulykke-

lige pige" (*My poor unfortunate girl*).⁸ Hendes korrespondance omhandler forskellige emner såsom de mange besøg Deborah fik af Simonsens kone, Cora. Der var ligeledes oplysninger om Deborahs familie, om hendes bedsteforældres død, om hendes bedstefar "pastor" Cardoze, samt om de kontinuerlige økonomiske problemer og anmodninger om betalinger af de medicinske omkostninger samt de mulige konsekvenser Danmarks salg af St. Thomas til USA i 1917 ville betyde for Deborahs mulighed for at blive i Danmark. Der er ydermere oplysninger om da Deborah blev ydet et toårigt stipendium fra E. Salomonsens Fond på 300 kroner til hendes pleje. Korrespondancen med David Simonsen afslører også de problemer der var forbundet med at holde kontakten til hendes familie der efterhånden alle var flyttet til Panama, hvor åbningen af Panama-kanalen tilbød nye forretningsmuligheder.

I 2007 besøgte jeg og min kone Sindssygeanstalten ved Vordingborg (som i dag går under navnet Psykiatrien i Vordingborg). Her er et lille museum helliget psykiatrien. Her var Birgitte Andersen så venlig at vise os rundt og vi var i stand til at få et godt indtryk af levevilkårene for patienterne for 100 år siden. Nu, 80 år efter Deborahs død, er hendes medicinske dossierer åbnet for forskning, og for nylig blev akterne deponeret på Landsarkivet for Sjælland i København. Disse akter har givet os indsigt i hendes personlige sygehistorie. Forestil jer min skuffelse, da jeg indså at jeg ikke kunne læse hendes

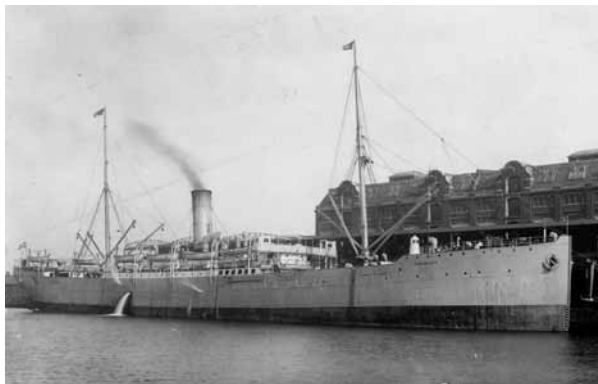

Fig. 6. *St. Domingo* i 1905. Foto Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Fig. 5. *David Cardoze*.

dossier, for det blev jo skrevet på dansk og kan næppe læses på grund af hendes lægers håndskrift. Med hjælp til oversættelse,⁹ var vi i stand til at læse alle de meget intime detaljer fra Deborahs ulykkelige liv. "*I will not stay here*"¹⁰ var de eneste ord jeg selv kunne læse og forstå. Det var hvad Deborah sagde, da hun ankom til Oringe i 1905.

Som et resultat af min forskning, blev Deborah Viola næsten levendegjort og derfor var mit besøg til hendes grav i København noget skuffende, da der ikke var nogen fysiske tegn som viste, hvor vores fjerne slægtning var blevet begravet. Korrespondancen mellem Simonsen og familien på St. Thomas gav os forklaringen. Der var simpelthen ingen penge til at købe hendes gravsten for. Da man opdagede denne sørgelige historie, besluttede nogle medlemmer af Delvalle familien i fællesskab at bidrage til en fond for at rette op på denne udeladelse. De nød-

vendige midler blev indsamlet og søndag den 22. februar 2009 var der en beskeden, men smuk gravsten på Deborah Viola Delvalles gravsted. Gravstenen markerer ikke kun graven, men også fortsættelsen af Delvalle-familiens enhed og tradition i de seneste, næsten 350 år, at samles for at hjælpe når det er nødvendigt og dermed udføre denne *Mitzvah*.

Oversat fra engelsk
af Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson.

NOTER

- ¹ Forfatteren er barnebarn af Hester van Daelen, alias Delvalle. Sammen med sin kone Els og datter Ribca var han til stede ved Deborah Viola Delvalles stenafsløring i København.
- ² Emmanuel, Isaac S. and Emmanuel, Suzanne A.: *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, 2 vol. Cincinnati, American Jewish Archives, 1970.
- ³ Goldish, Josette Capriles : *Once Jews: Stories of Caribbean Sephardim*. Markus Wiener Publishers, Princeton 2009.
- ⁴ Cohen, Judah M. : *Through the Sands of Time: A History of the Jewish Community of St. Thomas*. Brandeis University Press/University Press of New England 2004.
- ⁵ Idem, s. 135.
- ⁶ Tak til Eva-Maria Jansson, samlingsansvarlig for Judaistisk Samling, for at indføre mig i David Simonsens samling.
- ⁷ Se <http://www.kb.dk/da/nb/samling/js/dsa/>.
- ⁸ Citat fra Grace Delvalle Cardozes brev til Dr. David Simonsen. Det Kongelige Bibliotek.
- ⁹ Tak til Kirsten Gradel, Nyborg, for hjælp ved oversættelsen.
- ¹⁰ Citat fra Grace Delvalle Cardozes brev til Dr. David Simonsen. Det Kongelige Bibliotek.

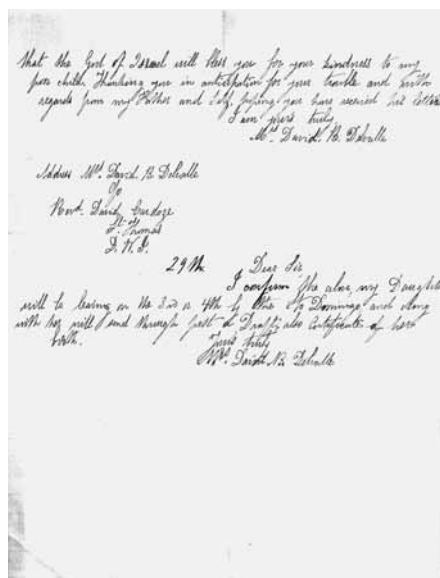
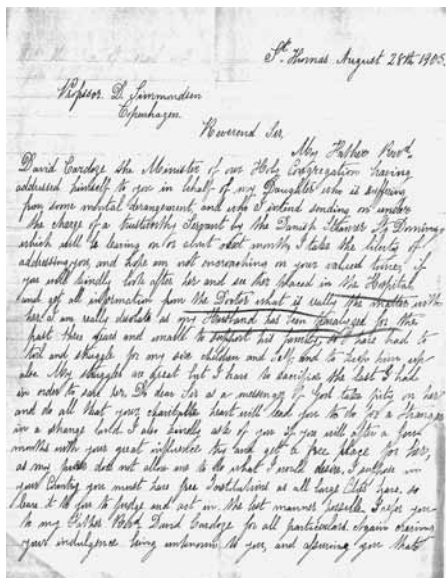

Fig. 7. David Cardozes brev af 28. august 1905. David Simonsens samling, Det Kongelige Bibliotek.

Erindringens glæder

Af Kirsten Bacher

Gennem et langt og spændende liv, fra han var 14 år til sin død som 77-årig, var min far¹ en fremtrædende stentøjskunstner på den Kongelige Porcelænsfabrik.

Min mor var en temperamentsfuld, farvestrålende og kulturvidebegærlig dame. Så kombinationen var perfekt. Ingen af dem var af jødisk afstamning.

Men – dengang inden den anden verdenskrig, havde de jødiske familier i København – og især de, der havde råd til denne ”hobby”, en ufattelig interesse for udøvende kunstnere, og omgang med dem. Det foregik som oftest i deres store og ufattelig smukke hjem. Og ved de bildende kunstners udstillinger kunne man være sikker på deres bevågenhed og købelyst. Et af de jødiske hjem, jeg husker bedst fra min tidligste barndom, var dr. phil. Lis Jacobsens pragtfulde sommer-helårshus. Det var Skandinaviens største af sin art, og lå på Gl. Strandvej i Humlebæk, lige ud mod Øresund.

Der tilbragte vi mange strålende Sct. Hans aftener, da jeg var ganske lille pige – i årene lige inden krigen. Og det hed altid ”Tag dog den lille pige med. Små børn har godt af at se og opleve andre voksne mennesker, og så vænnes de til at huske!” Og barnet huskede, og husker stadig.

Det var dengang små piger var fint klædt på. Kjole med smocksyning og stor sløjfe bagpå og laksko. Og som de kunne neje – og sidde pænt til bords og holde bøtte, indtil de blev spurgt.

Lis Jacobsen var datter af Nationalbankdirektør Marcus Rubin og familien ejede dengang et af Københavns mest *in*-steder, nemlig det Salomon Da-

vidsenske hus, der lå på Fønnesbechs tidligere plads på Østergade. Det var simpelthen stedet, hvor Europas kejserlige og kongelige damer købte galanterivarer og pariserhatte. Forretningen blev ejet og bestyret af to gamle jødiske søstre med forlorne hængekrøller. Og når der så havde holdt kongelige kareter foran forretningen hele dagen, så vidste Københavns gadedrenge med usvigelig sikkerhed, at så snart den sidste karet var kørt, så åbnedes husets vinduer og så stak de to ”hængekrøller” hovederne ud og råbte med sylespidse gammeldame stemmer alle den tids værste ukvemsord og forbandelser ud over Strøget – til usigelig fryd for alle de forbipasserende.

Da jeg selv engang senere i livet fortalte modechefen hr. Krarup fra Fønnesbech historien, kunne han ikke lade være med at le. ”Åååh! den situation kender jeg da så godt fra mig selv. Når jeg har været virkelig velopdragen og superhøflig hele dagen, så kunne jeg faktisk bedst afreagere med et lidt upoleret sprog resten af dagen.” Så historien gentager sig.

Lis Jacobsen (1882-1961),² og livet i hendes hjem virkede altid som et sandt eventyr for mig, da jeg var barn. For der kom altid en lille invitation til Hellig Tre Kongers aften (det var vist hendes juleaften). Og så vidste man med usvigelig sikkerhed i sit spændte barnehjerte, at så vankede der altid utrolig og spændende smågaver, som oftest indkøbt i udlandet på en af hendes talrige rejser. Og da man blev større, var det spændende og oplysende særtryk der blev tilsendt én. For slet ikke at tale om, når hun selv i sin fantastiske, ligefrem fe-agtige fremtoning dukkede op til mine forældres selskaber. Så var der aldrig problemer med bordplanen. For det var altid

Lis Jacobsen. Hun sendte billedet med en hilsen til Kirsten Bacher.

selskabets mest elegante og velkonverserende herre, hun fik – og som fik æren. Hos os som oftest min fars livslange og nære ven, planteskoleejer, dr. honoris causa Svend Poulsen (af svenske beundrerinder kaldet Rosenkavaleren). Han forstod virkelig at påskønne sin livlige og sprudlende interessante borddame. Hun havde det smukkeste rent jødiske ansigt, omgivet af gnistrende, blåsort hår. Kronet af et smaragdgrønt diadem (absolut ikke ægte – hun simpelthen svælgede i overdådigt, fransk bijouteri). Selve aftenkjolen som oftest fra et af Paris' førende modehuse (i min barndom vistnok Lanvin) syet af grønt tyl med tilsvarende volanter af hestehår. Så helhedsindtrykket var fantastisk og fejende flot når hun sidst gjorde sin entre.

Men – det mest uforglemmelige var og blev hendes Sct. Hans aftener. Da jeg var enebarn, blev jeg altid inviteret med, for at se, høre og huske.

Og barnet har aldrig glemt de mennesker, der fyldes om det utroligt festlige bord med alt det skønne gamle sølv fra det Salomon Davidsenske hjem og de små brogede papegøjer, der vippede på kanten af vinglassene med bordkortene i næbbet. Under middagen fortalte ens mor én hviskende, hvem alle de mange mennesker var. Niels Bohr var man lidt bange for på grund af de buskede øjenbryn og alvorlige ansigt, men hans meget milde fru Margrete var til gengæld en type som børn forstod – kær og smilende.

Erik Moltke (runologen) der ikke var helt ”stueren”, hvad det så betød (fandt man ud af som voksen). Han og min far udarbejdede sammen et værk om de nordiske runer. Far tegnede og onkel Erik skrev på basis af sin enorme viden. Men, han måtte nu være noget meget specielt, for latteren bølgede altid omkring ham. Somme tider var der også en skikkelse, som man næsten var lidt bange for ...

I dr. Lises gæstehus boede i en længere tid sprogforskeren Nils Møller. Han var sandelig noget helt for sig selv. Han gik ikke, han skred ned gennem den

fantastiske have, iført en hellang kjortel af gedeuld, vævet i et stykke (*ad modum Jesus*) med en hyrdestav i hånden. Dertil kom langt hvidt hår og stort skæg (højest usædvanligt dengang). Han sad og oversatte Vergils *Æneiden* fra oldgræsk til dansk og havde behov for fred til den svære opgave. Det fik han hos dr. Lis. Kærlig røgt og pleje under hendes gavmilde tag. Men sær, dét var han nu, for et barn!

Blandt gæsterne en sådan aften var der oftest professor Johannes Brøndsted, som altid talte om ”sine gyldne altre”. Det forstod man først bedre som stor pige, da man så dem inde i Nationalmuseet. Det var vist også ham, der havde hjemført en meget smuk bid af Kartagos ruiner, der prydede husets rosenhave.

Skuespilleren Holger Gabrielsen var hvert år den, der holdt båletalen og han sang også for til midsommervisen. Den helt specielle stemning, der var på Bjælkestuen en Sct. Hans aften, har jeg aldrig genfundet andre steder ... mon sligt eksisterer mere? Næppe!

Da den skrækkelige oktober 1943 med jødeforfølgelsen kom, ringede min far til vores jødiske venner og fortalte dem, at nu tog han op og åbnede en havestuedør i vores sommerhus, der ikke kunne ses fra vejen og fra de andre huse. Og så ville han kontakte de fiskere han kendte så godt.

Som sagt så gjort. Og vores to fastboende læger påtog sig uden tøven at ”berolige” nervøse, gamle damer og små forkælede børn. Fiskerne gik i de dage i fast rutefart frem og tilbage til Sverige. En af de mest populære blev snuppet ud for Råå på svenskekysten. Han kom et smut til Frøslev, men ikke videre. Værst gik det ud over Espergærdes elskede cykelsmed Eigil. Han kom i fængsel på Visborg³ og blev torteret – men røbede ikke noget.

Da Lis Jacobsen var vel ankommet til Stockholm, kom der et telegram: ”Hindbærrene vel ankommet – ganske vist lidt sent” – og så vidste vi besked.

Vores stockholmske familie var helt på det rene med at praktisk hjælp var nødvendig for de mennesker, der havde forladt deres hjem over hals og hoved. Der blev hjulpet med bopæl, tøj og kontakter til forlag, hospitaler etc. Og udviklet venskaber, der holdt til deres dages ende.

Hjemme boede vi om vinteren i København. Her var vores åndehul, Det Kongelige Haveselskabs Have, neden for Frederiksberg Slot. Et yndigt, fredfyldt sted. Som voksen har jeg altid kaldt den ”haven med de venlige spøgelser”.

Her kunne man ofte møde dem der var nogle af datidens originaler. For mit vedkommende tegneren Robert Storm Petersen og forfatteren Henri Nathansen. Begge de herrer erkendte deres særpræg. De havde store Holger Drachmann hatte og flagrende kunstnerslips. Og så sagde Storm altid: ”Henri, der har vi jo vores lille veninde med de blanke øjne og de blanke knapper” (det var matros-tøjet, som småbørn uvist af hvilken grund altid skulle have dengang).

”Skal du lille pige ha’ et bolsje?” Og så fremdrog han af sine dybe lommer en yndig lille sølvdåse, vistnok en gammel *tabatiere*, fyldt med ganske små, meget stærke og meget dejlige pebermynter i lyserødt, lilla, gult og grønt. De var drønstærke og meget dejlige og fås absolut ikke mere. Og så sagde man: ”Tak hr. Nathansen. Tak hr. Storm”, nejede fint, som man havde lært og løb af sted til de andre små veninder i den dejlige have. Jeg husker dog, at der i baggrunden for de to imponante herrer altid var en lille skruttet bror, og en meget vissen søster af højst ubestemmelig alder, for de holdt sig virkelig i baggrunden, når den for dem så geniale bror udfoldede sig ...

En af de mest pudsige, og ret usædvanlige jødiske traditioner bør næsten slutte denne lille mindestund.

I en af de gamle københavnske familier var jeg som barn tit inviteret. Midt på bordet i den hyggelige stue stod der en filigranopsats med en stor glasskål

indeni. Der hørte bittesmå russiske teglas med lige så små skeer til. Modellen mindede mest af alt om den tids populære visitkortskåle. Men det var det ikke – langtfra.

I de gode, gamle hjem tog man en stor syltekrukke, og en sukkertop. Toppen huggede man i småstykker og puttede dem i krukken. Og på en ganske bestemt dag plukkede man så små grønne valnødder, lige inden skallen blev hård. Dem lagde man så sammen med sukkeret i krukken, og så hældte man en hel flaske cognac over, rørte godt rundt og bandt den til. Så stod den i hele ti år og hvert år kom der en ny gang omrøring og en ny cognac på. Jo, dét var så sandelig en tid, hvor man var helt uforberedt på al verdens ondskab og grusomheder. Var der ikke valnødder et år, så bestilte man så fine sicilianske citroner. Og her skal historien så næsten ende. Man ikke helt. For jeg oplevede som barn at se opsatskålen fyldt med noget helt vidunderligt, bævredegyldent, geleagtigt syltetøj, der så helt eventyrligt ud. Men ak! Det her er ikke sundt for små børn. Og så fik man et par store gyldne altheabolsjer til trøst. Det lignede, men det var ikke dét spændende. Senere i livet så min mand og jeg tilsvarende opsatser i antikvitethandler i Spanien, Rusland og Grækenland. Mon de engang har indgået i det samme forjættende ritual i et jødisk hjem?

NOTER

¹ Nils Thorsson (f. 1898 i Skåne, d. 1975 i København). Han blev i 1912 ansat på fajancefabrikken Alumina, hvor han i mange år fremstillede fajancestel og kunstserier. Også på stentøjsområdet frembragte han bemærkelsesværdige resultater på grund af sit kunstneriske talent, og han betragtes som sin generations største fabrikskeramik og en værdig bærer af traditionen og lærdommen på Alumina og Den Kgl. Porcelænsfabrik. Nils Thorsson er repræsenteret på Kunstindustrimuseet, Nationalmuseet i Stockholm, Victoria & Albert Museum i London, Kong Gustav VI Adolfs samling i Stockholm og på museer i Trondheim, Göteborg, New York, Faenza m.m.

² En akademisk biografi over Lis Jacobsen kan læses på *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* på internettet.

³ Visborg var navnet på en stor gul villa, som ligger lige før man drejer af til Helsingør før færgelejerne. Huset ligger lidt oppe på en høj og kælderens brugte nazisterne til torturceller.

Hr. Kopenhagen

Af Abraham Kopenhagen

Maj året 1964 – Jeg sad i toget fra Wien til København og sov, da jeg blev vækket af paskontrollen og bedt om at vise mit pas. ”Hvor jeg skal hen?” ”Kopenhagen”, sagde jeg. ”Ja, ja,” svarede han, ”jeg ved hvad De hedder, men hvor skal De hen?”

Dette og mange flere pudsige episoder har udspillet sig på grund af mit navn i løbet af de 44 år jeg har boet i Danmark. Mange gange blev jeg spurgt om navnet var købt eller om det var et øgenavn. Nu har jeg fået chancen for at fortælle min historie.

Familien

Mine forældre, Frida (født Charlubski) og Szmuel Kopenhagen, nedstammede begge fra ortodokse familier. Min morfar Abraham Charlupski var slagter i Kalisz i Polen. Der var tolv børn, seks piger og seks drenge. Min mor var den yngste. Tre af søstrene kom til Danmark inden anden verdenskrig og blev gift med jødiske mænd. Hella og Lola med to brødre, Salomon og Jacob Katz, samt Frimet, som blev gift med Max Benjovitz. Brødrene blev dræbt af tyskerne. Min morfars søster, Mahla, kom til København og blev gift med Fallin Kuchcik (som senere blev ændret til Kurtik). Det er hende som er familien Kurtiks (Kur) stammomoder.

Min fars familie stammede fra Wyszogrod (ikke langt fra Warszawa). Her stod børneflokkens antal også på tolv børn. Jeg kender dog kun til skæbnen for den ene af min fars brødre, Mayer. Han emigrerede med kone og to børn til Israel i 1950. Min far var skomager, men som ung handlede han med frugt i omegnen af Warszawa.

Fig. 1. Abraham Kopenhagen, 3 år, et sted i Rusland.

Mine forældre flygtede, hver for sig, da tyskerne invaderede Polen. Under flugten oplevede min mor at blive skudt på fra tyske fly, da hun gemte sig i skovene. Senere sneg hun sig ind i Rusland, hvor hun mødte min far. Min mor måtte forsørge sig selv ved arbejde hos bønder, mens min far blev sendt til en Gulag i Sibirien. Vi blev senere forenet og nåede til Afghanistan inden krigen sluttede og i 1946 fik vi lov at rejse tilbage til Polen.

Jeg kom til verden i 1941 i Ordzonikidze (i dag Vladikaukaz) i Nordossetien.¹ Jeg husker ikke meget fra de første år af mit liv. Men efter sigende samlede jeg brødkrummer fra gulvet da vi sultede og min mor fortalte, at hun gav mig bryst i tre år, ellers havde jeg nok ikke overlevet. Sulten resulterede i et trauma. Gennem hele min opvækst måtte jeg altid have et stykke brød med mig, også i sengen inden jeg skulle sove. Dette varede helt til jeg blev gift. Desuden fik jeg tuberkulose, som jeg først blev helbredt for da jeg var ni år, efter et ophold på et sanatorium.

Polen

Efter krigen blev vi henvist til at bo i Wrocław (tidl. Breslau) i Nedre Schlesien, som nu var blevet en del af Polen. Byen var nærmest bombet helt ned og skulle genopbygges. Jeg gik i en jødisk børnehave

Fig. 2. På skovtur med familien i 1950. Abraham Kopenhagen, 9 år, længst til venstre.

og skole de første fire år, derefter et år på en katolsk skole, hvor jeg var eneste jøde og blev mobbet grundigt af de andre børn. I 6. klasse kom jeg på en statsejet skole, hvor der i min klasse kun var én polsk, kristen dreng, resten var jøder. Ham værnedes vi godt om. Jeg husker tiden i Polen som rimelig god og glad. Men vi omgikkes stort set kun jøder og kom ind imellem i klammeri med kristne børn i skolegården eller på sommerkolonier.

I 2007 mødtes vores klasse til et gysyn. Vi fejrede halvtredsåret for vores bortrejse fra Polen. Der kom kammerater fra USA, England, Frankrig, Israel, Danmark og Polen. Det var en stor oplevelse at mødes igen, nogle havde jeg ikke set i alle de år. Der blev lavet en DVD med dem der deltog, så vi har et minde for livet.

Jeg tror at mine forældre havde det godt økonomisk, men de følte sig rimeligt bange, da Gomulka kom til magten og forfølgelsen af jøder startede. Min mor ville gerne rejse til Danmark, men min far holdt på, at skulle vi emigrere måtte det være til Israel – hvor jøderne havde deres hjem. Men som så mange andre var han blevet antireligiøs og nægtede at gå i synagogen, da han følte at Gud havde forladt jøder under Holocaust. I 1957 fik vi lov til at udvandre til Israel.

Vi havde hørt, at det var en svær tid at leve i i Israel, og at der var mangel på de mest basale ting, så mine forældre pakkede alt hvad de kunne af møbler, køkkengrej, tøj, musikinstrumenter og så videre i store trækasser som skulle sendes med fragt. Men først måtte tolden bestikkes for at slippe for alt for megen kontrol. Desværre dukkede der en ”forkert” tolder op, som krævede alt åbnet, så min far fik et hjertetilfælde og blev sendt til hospitalet. Næste dag kom den ”rigtige” tolder og så gik kontrollen rimeligt. Familien rejste med tog via Wien, videre til Genova og derfra med skib til Haifa.

Et af de mest bevægede øjeblikke i mit liv var, da vi sejlede ind til Haifa og kunne se Carmel-bjerget i morgensolen 7. juni 1957. Medarbejdere fra *Sochnut*.² kom op på skibet og talte med os om hvor vi skulle bo. De lærte os de første gloser som vi skulle bruge. Den vigtigste af alle var *savlanut*, tålmodighed. Det viste sig hurtigt, at den fik man brug for.

Israel

Fra Haifa blev vi, sammen med andre, kørt i bus til flygtningelejren i Javne Cholot. I ørkenen blev der opstillet blikskure. Der var senge, bord og et

Fig. 3. I Mossad Magdiel 1958. Abraham er midtfor på billedet

lille køkken med de mest nødvendige redskaber. Toiletter og brusebad var udenfor, også sværme af myg, så vi var godt tilredt næste morgen. Mine forældre og søskende var der næsten tre måneder, inden de kom til at bo i Moshav Gan Hadarom ikke langt fra Ashdod. Jeg blev sendt til Mossad Magdiel, hvor unge fik mulighed for at lære *ivrit* på ulpan halvdelen af dagen, og arbejde i marken, i appelsinplantagen eller stalden den anden halvdel. Det var et fantastisk år, hvor man blev integreret i det nye samfund sammen med andre unge fra Marokko, Tunis, Norge og Polen. Som 17-årig kom jeg i lære som flymekaniker i flyvevåbenet og blev først færdig med militærtjenesten sidst i 1963.

De syv år i Israel har gjort et fantastisk indtryk på mig, og jeg føler mig stadig som israeler, selv efter 44 år i Danmark. Store øjeblikke, som da jeg som rekrut aflagde ed ved Grædemuren i Jerusalem og fik udleveret våben, tjenesten i flyvevåbenet, mine forældres etablering på moshav, år med oplevelser på godt og ondt. Jeg undgik ikke problematikken *sfaradi / ashkenazi*. Det handler om at *sfaradim* følte sig forfordelt i forhold til *ashkenazi*, jøder som var bedre uddannede og havde større netværk og havde lettere ved at få arbejde. Jeg havde det meget dårligt med at jøder kunne bekriige hinanden, især efter erfaringerne fra Polen, hvor vi jøder måtte forsvare os mod de kristne. Men tiden, og især krigen, har

ført til at man er blevet ét folk og man i dag respekterer hinanden mere.

I Israel lærte jeg også at bruge albuerne og klare mig når det gjaldt. Alt sammen har hjulpet mig senere i livet. Mine forældre lever ikke mere, men min søster Milly og bror Jacob bor i Israel med deres familier. For to år siden inviterede jeg hele familien på 15 personer på en ferietur til Israel, lejede en minibus og rejste rundt fra nord til syd. Vi besøgte familie og venner, det var en fantastisk oplevelse for os alle sammen.

Fig. 4. Rekrut København i 1960.

Danmark

Den 30. maj 1964 ankom jeg til Danmark. Jeg var blevet inviteret til et stort bryllup, hvor jeg fik lejlighed til at hilse på de fleste medlemmer af min mors familie, hendes tre søstre med mænd og børn samt hendes kusiner og fætre. Min tanke med rejsen var at tjene lidt penge, rejse rundt i verden og senere vende tilbage til Israel.

Fig. 5. Abraham poserer i et Gloster Meteor jetfly i 1959. Flyet var på det tidspunkt træningsfly for flymekanikerelever i det israelske flyvevåben.

Det gik rimeligt hurtigt med at komme i arbejde, men jeg fik lejlighed til i én måned at være turist inden jeg begyndte hos SAS som flymekaniker, hvor jeg blev i 40 år, indtil jeg gik på efterløn.

Mine planer om at rejse videre til Canada blev ændret, da jeg mødte Hanna i "himlen", i flyet på vej til Israel, da vi begge skulle på ferie der.

Inden jeg kom til Danmark, hørte jeg at israelere der kom til Danmark, blev båret på hænder af de danske jøder. Min første oplevelse i den jødiske menighed var derfor en stor skuffelse. I Jødisk Ungdom, JU, var der ingen interesse for de fremmede unge. Israelere måtte ikke samles i MT da man ikke ville have, at deres kristne kærester skulle komme med, men jeg meldte mig ind som medlem alligevel.

Jeg fik travlt med at lære dansk, blive etableret på arbejdet i SAS, deltage i tekniske kurser osv., så der var ikke tid eller plads til at omgås kammerater eller "israelere", selv om der var flere ansat der.

Hanna og jeg blev gift i 1966 og i 1967 blev vores første barn Uri født. Senere fik vi Sanni og Boaz og da de voksede sig store nok, ville vi gerne lære dem ivrit, og det viste sig at Gert Kasinski som var centerleder på daværende tidspunkt, havde etableret undervisning i folkedans og ivrit for børn. Vi og andre forældre deltog der, og var meget glade for det.

Gert Kasinski ansporede "israelere" til at mødes i Centret og overrabbiner Bent Melchior lagde et godt ord ind for os. MTs formand Bernhard Bodnia

med Repræsentantskabet tillod os at bruge cafeen til møder om søndagen. Det var begyndelsen til foreningen *Eitan*.

Man taler meget om integration, og jeg har selvfølgelig egne erfaringer med dette. Nu har jeg prøvet et par gange før at komme til et nyt land. Som 24-årig med europæisk baggrund og udseende, så burde det ikke være svært. Jeg havde familien i ryggen og var kommet i arbejde med det samme. Men der er ting der skal læres "den hårde vej". Sproget skal læres, nye skikke på arbejdspladsen, kollegaer imellem, køkultur, madkultur osv. Som israeler fik man hele Israels politik på ryggen og blev regnet som en Mellemøst-ekspert. Men også drillet, og det tog tid inden jeg fandt ud af, at det var ikke alvorligt ment. En af kollegaerne, som var erklæret antisemit, måtte jeg true med tæsk, da han sagde at "nogen har jødet en pumpe". Jeg var jo øm på dette punkt, og man oplevede flere gange at folk brugte nedsættende ord om jøder (som ikke betød noget for dem), men jeg var følsom og blev utilpas ved at høre det.

Man siger, at det er svært at komme tæt på livet af danskere, men jeg havde rimeligt nemt ved at komme i kontakt med naboer. Gennem børn og deres legekammerater fik vi et godt forhold til folk i vores kvarter. Det hjalp også at jeg tog initiativ til flere arrangementer med aktiviteter for børn og voksne, cykelture, sport osv. Hanna fik mig til at melde mig til danskundervisning, og jeg bestod mundtlig og skriftlig 9. klasses prøve, som gav mig den nødvendige selvtillid. Det gav også grobund for fremtidigt virke i arbejde og foreningslivet.

På et tidspunkt blev jeg opfordret til at træde ind i DF, først på Centrum-listen og derefter i Jødisk Liv. I alt var jeg i 12 år medlem af DF, og forsøgte at fremføre problemer som de indvandrede polakker og israelere havde i forhold til MT og Carolineskolen. Det var svært at blive hørt og accepteret, og det tog sin tid inden de ansvarlige i MT indså, at det var en fejl at se skævt til de nyindvandrede, som ikke følte sig velkomne, for måske var det grunden

til at de ikke ønskede at blive medlemmer i MT.

I dag kan man konstatere at situationen er blevet meget bedre, flere polakker og israelere er aktive i det jødiske liv i København på alle fronter, men der kunne være langt flere hvis visionerne havde været større fra starten.

Jeg er stolt over, sammen med Hanna, at være medstifter af foreningen Eitan, musikensemblet Kleitanim, Jødisk Kultur festivaler, Nytårs koncerter, Verdensborgerkoncerter og Radio Shalom. Det giver en mængde af oplevelser, som jeg altid vil tænke på med glæde.

Navnet Kopenhagen

Som sagt, er mine slægtninge i Danmark min moders familie, men navnet Kopenhagen er fra min faders side.

I 1965 var Julius Margolinski bibliotekar i MT, og da han hørte mit navn, hentede han omgående bogen *Gedalia og hans forfædre*, og der stod følgende: "Overrabbiner Gedalia Levin efterlod sig enken Sara, der døde den 24. oktober 1800. Af deres børn, der alle var født længe forinden forældrene tog bopæl her, kender man kun de to sønner: Lazarus og Abraham. Lazarus Gedalia blev rabbiner i Kolo (Polen); en søn af ham, der var forfatter til en lærebog om *tefillin* (*bederemme*), antog navnet Kopenhagen".³

Her refereres der til Lazarus Gedalias søn, Hayim Michael Lazarus Kopenhagen, som var rabbiner i landsbyen Kolo i Posen (Poznan). Han var kendt for sit værk om brugen af *tefillin* og *tzitzit* (skuesnore).⁴

Siden har jeg været i Polen på ferie med min kone og børn, vi har besøgt mine forældres fødebyer, uden at få en klar bekræftelse på navnet Kopenhagens oprindelse og det mulige slægtskab med familien

Fig. 7. Tre generationer Kopenhagen i København i 2007. Foto: Tobias Bach Hansen.

Gedalia/Kopenhagen, men jeg har ikke opgivet håbet. Efterhånden har jeg fået kontakt til flere med efternavnet Kopenhagen, som bor i Sydamerika, Californien, Tyskland, Sydafrika og en enkelt i Israel. Nu er jeg i gang med at finde ud af om de er nær familie. Det er svært, da de fleste, selv de ældre, ikke kender baggrunden eller familiehistorien.

Episoder

Episoder i forbindelse med mit efternavn har der været en del af. Den første var kort efter at jeg kom til byen. Jeg blev stoppet af politiet for at gå over gaden for rødt. Betjenten ville have mit navn og jeg

nægtede at fortælle ham det, for han ville alligevel ikke tro mig. Da jeg endelig fik sagt det, blev han vred på mig og sagde at han vidste at vi var i København. En anden gang kunne jeg ikke bestille et bord på en restaurant, da jeg sagde navnet, og en glarmester nægtede at komme til os, han troede at vi lavede sjov med ham.

Der er også nogle, der ikke vil tro at man kan hedde Kopenhagen, og undrer sig over hvordan man kan få lov til at bære sådan et navn, og mener det må være købt. Jeg har lært at acceptere alle kommentarer. Med dette navn bliver man let husket for det gode og det onde. Også i Israel, hvor min bror Jacob, som på daværende tidspunkt var officer i hæren, blev bedt om at skifte navn til Jerushalmi, men nægtede. Han synes også hans navn er rimelig pænt.

Da jeg kom til Danmark, var jeg den eneste med navnet Kopenhagen. Nu med tre børn, otte børnebørn og svigebørn er vi mange.

NOTER

¹ Republikken *Nord-Ossetia-Alania* er i dag en føderativ republik i Rusland i det nordlige Kaukasus.

² *Ha Sochnut Ha Yehudit L'Eretz Yisra'el*, dvs. medarbejdere fra *Jewish Agency* i Israel.

³ Werner, Johannes : *Gedalia og hans forfædre*. H. Hirschsprungs Forlag, København 1933.

⁴ *Hilkhot tefillin: 'im ha'takah bi-leshon Ashkenazi u-keratiha be-shem Tsefirat tif'arab*, udgivet i Breslau (Wrochlow), 1831 eller 1832.

Janna

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Fig. 1. Janna Warberg Schou.

Janna Birgitte Warberg Schou (1917-1999) var en af de danskere, som før de fleste, fik indsigt i de rædsler nazismen havde i vente for jøderne. Hendes ven, den polske historiker Stefan Glücksman, som hun første gang mødte i august 1940, blev således udvist af Danmark i januar 1941 og myrdet i koncentrationslejren Gross-Rosen den 24. oktober det samme år.¹ Takket være Janna er Stefan Glücksmans arkiv bevaret og bliver snart publiceret. Men fire år inden Janna stiftede bekendtskab med Glücksman og kæmpede sammen med andre for at lette hans flygtningetilværelse i Danmark, samt hans families situation i ghettoen i Warszawa, havde hun oplevet nazismens rædsler på nært hold.

Janna blev født på Frederiksberg den 3. juli 1917.² Hun var kunstner og en kunstnerisk løbebane var i hendes tilfælde langtfra uforventelig. Hendes mor var forfatteren Astrid Warberg (1882-1973), af venner og bekendte gerne kaldet Dis, og hendes far var tegneren Jørgen Schou (1897-1940). Jørgen var omkring 20 år og Astrid var 35, da Janna blev født. Deres ægteskab holdt ikke længe. Også farens familie var beskæftiget i kunstgudindens tjeneste. Farfaren var maleren Karl Schou (1870-1938), kendt som en af Fynbomalerne, skønt han blev født på Vesterbro i København, og vist den eneste af malerne, der ikke var fra Fyn.

Dis byggede et lille hus i Hareskoven, på Bakkevej 12, til sig og sin datter. Senere lod hun bygge en lille tilbygning, hvor Janna allerede som 19-årig etablerede et lille værksted.

Janna havde gået på Statsgymnasiet i Lyngby, men afbrød skolegangen efter 2. g. og gik så i gang med glasmaleri. I årene i Hareskoven havde hun nogle gange en kunstner eller to ansat i sit atelier. De dekorerede glas, som blev solgt på Den Permanente, Håndarbejdets Fremme, Holmegaard, og forskellige kunstforretninger rundt omkring i landet. Der kom forskellige billedkunstnere og forfattere i det lille hjem i Hareskovby.

Janna tog som ung pige på dannelsessture til Tyskland og Tjekkosllovakiet sammen med sin far og sin farmor. Her kunne hun besøge de store museer, hvor hun blandt andet studerede den byzantinske og ægyptiske kunst, som interesserede hende umådeligt meget.

Fig. 2. Kurt Zeckendorf i 1936. "Die Aufnahme von mir ist mislungen" skrev Kurt til Janna om billedet den 26. januar 1936.

Hun interesserede sig også meget for alt jødisk. Interessen og nysgerrigheden blev ikke mindre af, at hendes mor havde været gift med en jøde og hendes halvsøster var Ina Haxen (født Goldschmidt).³ Hun var hende en stor inspiration. Janna var betaget af jødisk kultur. I sine kladdehefter øvede hun sig flittigt på hebræiske bogstaver.

I begyndelsen af 1936 rejste Janna til Tyskland, for at arbejde i huset hos en familie i Hamburg. Det var nok ikke noget tilfælde, at det blev en jødisk familie. Hun kom til at arbejde for en ældre jødisk kvinde, Nita (Helenita) Zeckendorf, født Coutinho, og hendes søn Kurt Zeckendorf f. 15.8. 1891) (fig. 2), der var øjnelæge.

Nita Zeckendorf, som Janna kaldte tante Nita, rejste til Danmark i 1936 for at afvente udrejse til USA,

hvor hendes to sønner, Erich (1898- 1965) og Siegfried (1903-1982) allerede boede. Kurt og hans bror Arnold, en elektrotekniker, der var ungkarl ligesom Kurt, agtede også på den ene eller anden måde at emigrere, men senere. De satsede i 1936 på at se, hvordan det gik deres mor i Danmark, før de fortsatte deres egen emigration. Janna rejste meget rundt i Nordtyskland i foråret 1936 sammen med Kurt og han fulgte hende tilbage til Danmark i juni 1936 og opholdt sig nogle dage i Danmark.

Forelskelse og død

Den knapt 19-årige Janna forelskede sig over hals og hoved i den 26 år ældre og korpulente Kurt. Om forholdet var andet end platonisk, lader sig ikke afgøre af korrespondancen mellem de to, som er bevaret i form af Jannas udkast til breve til Kurt og nogle få af hans breve til hende. Men Jannas kærlighed var stor. Kurts intelligente væsen, deres voksne diskussioner og måske hans faderlige statur, satte hun tydeligvis stor pris på. Den gensidige beundring fremgår tydeligt af de breve de skrev til hinanden i 1936. Han telefonerede også en hel del til hende. Han begyndte sine breve med "Kære, kære, kære, søde Janna!" og hun skrev tilbage "Min elskede, elskede Kurt!". I juni 1936 skrev han for eksempel: "Allerede nu kan jeg ikke vente på det øjeblik, hvor vi er forenet igen - Men nu gælder det om at være fornuftige, sådan at vi ikke begår noget fejltrin, som vi måske ville fortryde senere." I samme brev luftede Kurt Zeckendorf den mere sikre og anstændige idé, at hun skulle komme sammen med en af sine forældre næste gang hun besøgte ham i Hamburg. Måske for at opnå hendes mor og stedfars accept af deres forhold. Kurt tænkte på fremtiden: "Jeg kunne købe ind sammen med dig eller for dig. Du ville kunne råde mig, med hvad vi skulle anskaffe og hvad ikke".⁴ Men der var tilsyneladende ingen billigelse at finde hos Jannas mor, der selv som 35-årig havde indledt et forhold med en 19-årig mand. Hendes tredje mand, sognefoged Axel Müller, var ligefrem uvenligt stemt over for jøder og havde ikke brudt sig om Zeckendorfs besøg i Danmark.⁵

Den negative holdning kom Kurt for øre. Han bad sin fætter, psykologen og filosofen dr. Arno Carl Coutinho (1909-1987) om at skrive et meget formelt brev til Janna på hendes fødselsdag, tilsyneladende med den hensigt at gøre ende på forholdet. Det havde den stik modsatte virkning.⁶

Men alle planer blev tilintetgjort i begyndelsen af 1937, da Janna modtog den frygtelige meddelelse fra Arnold Zeckendorf, om at Kurt var afgået ved døden. Dette kom som et voldsomt chok for Janna, da hun var kommet til at holde så meget af Kurt.

Kurt var blevet anholdt af Gestapo og ført til koncentrationslejren Sachsenhausen i Oranienburg uden for Berlin. Her blev han indført som fange nr. 9. Inden Kurt blev bragt til Sachsenhausen, var han blevet anholdt to gange i Hamburg, og fængslet fra 6. juli til 24. juli og igen 27. juli til 31. juli 1936.⁷

Kurt Zeckendorf blev indlagt på Statshospitalet i Berlin den 1. eller 2. januar 1937 og her blev han erklæret for død den 21. januar 1937.⁸ Tre dage inden han angiveligt døde på Statshospitalet skrev han et fællesbrev til sin mor i København, sin bror i Hamburg og Janna. Broren sendte brevene videre til moren i København, hvor Janna skrev dem af. Den 1. december 1936 havde Janna skrevet: Til at begynde med vil jeg skrive, at jeg ikke kan være uden dig og at jeg hver dag svinger mellem forventningsglæde, tvivl og angst; hvad gør de med dig; hvordan vil det gå med at hele dig igen". Hun skrev videre: " ... Selvfølgelig mindes jeg ved enhver lejlighed vores skønne tid sammen i foråret, også bilturen, da vi gik langs vandet om aftenen. – Men hvornår kommer du? Nu er det snart december, snart et halvt år, stakkels dig! Du må være her til jul, så har jeg endelig fri, men forhåbentligt kommer du allerede til *Chanuka*, ... Jeg sidder nu ved enden af bordet (ved ovnen) og kan se dig klart for mig med din ryg op mod skabet rygende din pibe."⁹

Det sidste Janna hørte fra Kurt var følgende besked, som blev skrevet før han modtog hendes brev af 1.

december, inden Kurt selv havde modtaget nogen af hendes eller familiens breve siden slutningen af november 1936: "Kæreste Janna, du bliver nok meget optaget med udarbejdelsen af dine nye opgaver. Har du været i teatret? ... Der kommer nok engang den dag, når vi igen ser hinanden."¹⁰

I brevene fra Sachsenhausen skrev Kurt Zeckendorf heller intet som kan belyse, hvorfor han blev anholdt og indsat i lejren i 1936. Brevensuren har ligeledes medført at han selv ikke har modtaget alle de breve som Janna sendte ham, men som i dag er mere eller mindre bevaret i hendes udkast.¹¹

Antageligt blev Kurt Zeckendorf slået og mishandlet så slemt i Sachsenhausen, at det medførte hans død. Det er blandt andet en oplysning som lægen Dorothea Hertz fik, da hun efter krigen indsamlede oplysninger om jødiske læger i Hamburg før Anden Verdenskrig.¹² Det fremgår også indirekte af kommentarer som Arnold Zeckendorf anførte om Kurts kvæstede hænder, i et af de breve som Janna skrev af hos Nita Zeckendorf i København.

En hjælpende engel

Janna var knust over tabet af Kurt Zeckendorf. I Danmark havde hun ingen at tale om det med, på nær sin halvsøster Ina. Den øvrige familie var tilsyneladende ikke interesseret og hendes stedfar var ifølge Janna fjendtligt indstillet over for jøder og ville ikke høre navnet Zeckendorf. Fru Nita Zeckendorf rejste hurtigt efter sin søns død til sin familie i USA.

Janna indledte derfor korrespondance med Arnold Zeckendorf, som hun opfattede som en lidt verdensfjern og selvoptaget person. I sommeren 1938 tog hun til Tyskland for blandt andet at besøge Arnold, men også for at fungere som kurér for nogle jødiske familier, som stadig ventede på udrejsemulighed. Det lykkedes hende at hjælpe flere familier ud af Tyskland ved at flytte deres midler og værdier ulovligt ud af Tyskland. Hun pantsatte smykker og sendte pengene til en familie, som nåede til England før krigens udbrud.

Fig. 3. Kurt Zeckendorfs grav i Oranienburg i september 1938. Foto: Janna Warberg Schou.

Fig. 4. Janna på den motorcykel, som hun brugte på nogle af sine kurerrejser til Tyskland i slutningen af 1930-erne. Hun rejste senest før krigen i foråret i 1939. Det lykkedes hende at hjælpe en række familier som hun holdt kontakten til efter krigen. Foto: Pernille Marryat Christensens samling.

En anden familie, Goldschmidt, som til sidst nåede Argentina, blev også hjulpet af Janna.

Janna og Arnold kørte i 1938 sammen til Oranienburg for at finde Kurts grav. Kurt Zeckendorf var blevet begravet på Stätisches Friedhof i Oranienburg, under et simpelt træ Kors (fig.3). Man havde ikke taget hensyn til at han var jøde. Janna tog et billede af korset ved graven. Korset bærer Kurt Zeckendorfs navn, fødsels- og dødsdato, samt tallet 7. Han var den syvende fange, der måtte lade livet i Sachsenhausen.¹³

Nedværdigelse

Janna og Arnold Zeckendorf fortsatte deres korrespondance. Arnold, der var født i 1893, var helt tydeligt Kurts modsætning, nervøs og meget selvoptaget. Han boede nu alene med sine katte. Den nedværdigelse, han måtte igennem i Hamburg efter brorens død, kan man følge i hans mange breve til Janna. De beskriver alle de indskrænkninger, som ramte jøderne i Nazityskland. Nogle dage efter at hun havde besøgt ham i 1938 skrev han: ”Hos Mehrer (Caféen på St. Pauli hvor vi var) har en tjener forment mig adgang.”¹⁴

Arnold berettede om hvordan han på Krystalnatten blev revet ud af sin seng klokken to om natten og hvordan han og hans assistent, Meyer, blev anholdt i hans elektronikbutik. De blev begge to løsladt på grund af deres krigstjeneste i Første Verdenskrig, men næsten alle jødiske mænd som Arnold kendte, blev derimod transporteret til koncentrationslejren Oranienburg (Sachsenhausen), hvor de blev holdt i en rum tid.

Arnold var mest bekymret for, at han ikke kunne hente Janna i sin bil, næste gang hun kom til Hamburg. Bilen og butikken blev taget fra ham og som han skrev: ”Besøg i teatret, biografen og på restauranter er nu forbudt mig.”¹⁵

Arnold mistede huset, bilen, forretningen, værelset og til sidst alt. Han så den ene ven og familiemedlem efter det anden blive sendt af sted til koncentrationslejre og ghettoer, og indviede Janna i disse skæbner. Hun havde også mødt nogle af disse mennesker.

Fig. 5. Janna glemte aldrig sin store kærlighed, Kurt Zeckendorf. Dette er en af mange skitser som Janna tegnede af Kurt Zeckendorf efter hans død.

Fig. 6. Arnold Zeckendorf i 1939. Foto: Janna Warberg Schou.

Arnold modtog selv to gange ordren til transport, Evakuierung, som det blev kaldt. Han skulle til Theresienstadt den 18. juli 1942. I stedet for at adlyde ordren, tog han sit eget liv med en overdosis af de beroligende midler, som han for længst var blevet afhængig af og som han sprøjtede sig med for at dulme sine psykiske og fysiske smerter såvel som fortvivlelsen over situationen. I nogle af sine mange breve, indviede han Janna i sit brug af dem. I Arnolds sidste brev til Janna, som er dateret 8. februar 1942, fortæller han: "Denne søgen efter et værelse er frygtelig for mig, især fordi boligstørrelsen er blevet meget indskrænket for os. I Stiftelsen må folk allerede bo flere sammen og i Menigheds- husets¹⁶ teatersal skulle der være opstillet 200 senge. Jeg kan med mine lidelser ikke holde sådanne masseindkvarteringer ud. Det ville blive en lidelse for mig og de andre. Forhåbentlig får jeg held med at finde et enkeltværelse".¹⁷ I samme brev oplyser han om fælles venners død i Lodz (Litzmannstadt). Janna vidste desværre hvor Arnolds skæbne bar hen. Hun forsøgte i sine breve ihærdigt at puste liv i hans fortabte sind.

I en rapport som Beredskabstjenesten for unaturlige Dødsfald (*Bereitschaftsdienst für unnatürliche Todesfälle*) i Hamburg skrev den 22.7. 1942, oplyses følgende: "I lejlighedens indre værelse lå et lig af en mand på en chaiselong tildækket af en dyne. ... Tilsyneladende har den døde stadig blødt da han døde, fordi der bemærkedes næsten sort blod omkring munden. Tegn på magtanvendelse kunne ikke spores. På bordet stod der blandt andet en flaske fyldt med vin og ved siden af stod et lille glas, hvori der stadig var rester af væske. Det virker som om den døde har drukket af glasset, og at vinen måske blev blandet med gift. På bordet lå en evakueringsordre fra Gestapo for en evakuering den 18. juli 1942. Da døren først her til morgen er åbnet af en låsesmed i overværelse af visevært Seifen, forekommer det at være selvmord ... På skrivebordet blev der fundet og taget til bevaring: 1 formuerklæring, 1 fødselsattest, 1 pas nr. 420, 1 brev med påskriften: Arnold Israel Zeckendorfs testamente, 1 bevis for begyndelsen af militærpension, 1 militærpas, 1 navnebevis. I en taske og en pengepung var der 53,46 RM. Disse penge blev ligeledes beslaglagt og findes hoslagt."¹⁸

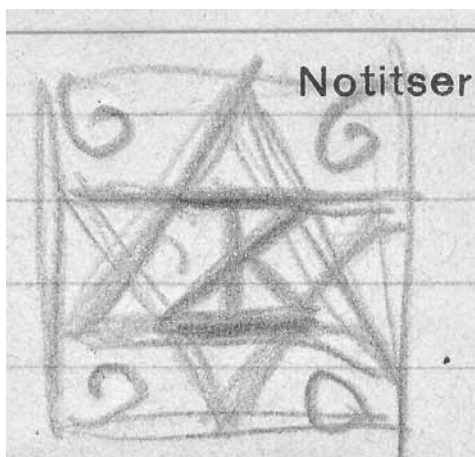
Endnu en ulykkelig forelskelse

Da den polske historiker Stefan Glücksman første gang mødte Janna i augustmåned 1940 i København, blev han forelsket over hals og hoved. Fra nu af var kun Janna og atter Janna i hans tanker. For Janna var ikke nogen almindelig pige. Hun var smuk og begavet. Hun var alt det som en ung mand kunne ønske sig. Hun havde også et meget venskabeligt væsen, som Stefan Glücksman åbenbart ikke før havde mødt hos det modsatte køn. Han havde måske ikke kendt så mange piger før hende, og så ud til at have været meget genert som ung mand. Men Janna var også en selvstændig og moderne kvinde, som havde nået og oplevet mere end Stefan Glücksman, til trods for at hun var noget yngre end ham. Han havde derimod i lang tid lukket sig inde på universiteternes læsesale før han kom til Danmark. De følelser som Stefan nærrede for Janna kunne hun ikke gengælde og den kontakt, som Stefan gerne

ville have med Janna, kunne hun ikke leve op til. På en høflig men bestemt måde, forsøgte hun at få ham til at forstå, at imellem dem kunne der ikke blive andet end godt venskab. Den afvisning var uhyre svær for Stefan og det gav han uforbeholdent udtryk for i en række breve til Janna.

Da Janna tog kontakt med Stefan i august 1940 havde hun lige mistet sin far. Jørgen Schou døde i en alder af knapt 44 år. Det var et stort tab for hende.

Janna indviede aldrig Stefan Glücksman i sit forhold til Kurt Zeckendorf. I et udkast til et brev, som hun skrev den 12. januar 1941 til sin halvsøster Ina, betroede hun sig på følgende vis: *Kære Sjums ... Det m. H. til den lille Polak. Han var skrupskør allerede da han skrev det Brev til mig i Aarhus har han senere betroet mig. Men jeg er ikke forelsket i ham. Det forbandede er at jeg stadig ikke har glemt K. Z. trods alle Bestræbelser.*

Fig. 7. Jannas skitse til Kurt Zeckendorfs monogram. KZ i en Davidsstjerne. Janna tegnede det i en lille lommekalender ved 31. oktober 1936. Da sad Kurt Zeckendorf i Sachsenhausen.

NOTER

¹ Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson: *Medaljens bagside*. Forlaget Vandkunsten, 2005, s. 168-171.

² I 1944 blev Janna gift med tegneren og maleren Ib Marryat Johansen og i 1945 kom datteren, Pernille, til verden. Pernille har udlånt de breve, som er rygraden i denne artikel og en kommende bog om Stefan Glücksman.

³ Ina (1905-2002), af familie og nære venner kald-et Sjums, var datter af Alfred Goldschmidt(1878-1967). Ina var mor til Ulf Haxen, RAMBAMS ansvarlige redaktør gennem en årrække.

⁴ *JWS's arkiv*: Kurt Zeckendorf til Janna Schou Warberg 26.6. 1936.

⁵ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous udkast til et brev til Kurt Zeckendorf af 1.12.1936.

⁶ *JWS's arkiv*: Dr. Arno Coutinho (f. 1909, d. Long Island 1987) til Janna Warberg Schou d. 3.7.1936.

⁷ *Staatsarchiv Hamburg*: Staatsanwaltschaft Oberlandesgericht – Verwaltung, *Abt. 2, 451 a E 1, 1a; Oplysningen venligst formidlet af dr. Anna von Villiez i Hamburg i brev til forfatteren af 27.3.2006.

⁸ Oplysninger tilsendt forfatteren af Dr. Winfried Meyer ved *Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen* i brev af 19.10.1999: Heri var der to fotokopier af Veränderungszeitel, Zugänge og Abgänge, hvoraf det fremgår at varetægtsfangen Kurt Zeckendorf er blevet flyttet til Staatskrankenhaus, hvor hans død den 21.1.1937 bliver bekræftet af en SS-Scharführer (Arkivenheder Sachsenhausen 1367-1-16 III, R226 M129 S.38 og 58).

⁹ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous kladde til et brev til Kurt Zeckendorf af 1.12. 1936.

¹⁰ *JWS's arkiv*: Janna Warberg Schous afskrift af Kurt Zeckendorfs brev af 18.1. 1937.

¹¹ Janna var usikker på sit tysk og skrev altid et udkast til sådanne breve.

¹² Læge Dorothea Hertz' arkiv blev efter hendes død indleveret til Staatsarchiv i Hamburg, men arkivet er endnu ikke bearbejdet. Dorothea Hertz nåede også at formidle denne viden om Kurt Zeckendorf til historiker Sybille Baumach. Venligst oplyst af Dr. Anna von Villiez, Hamburg, i brev til forfatteren af 27.3. 2006.

¹³ Ifølge Dr. Winfried Meyer ved *Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen* i brev til forfatteren af 28.4.2000 er billedet med sikkerhed taget på Städtisches Friedhof i Oranienburg. De, der døde under fangenskab i Sachsenhausen før Kurt Zeckendorf var Wilhelm Remmert, Gustav Lampe, Anton Böhm, Oswald Karper, Ernst Datering og Hans Clausen. Billedet af korset og et foto af Kurt Zeckendorf (se fig.5) indgik i 2004 i en udstilling om byen Oranienburg og lejren Sachsenhausen.

¹⁴ *JWS's arkiv*: Arnold Zeckendorf til Janna Warberg Schou d. 8.8.1938.

¹⁵ *JWS's arkiv*: Arnold Sechendorf til Janna Warberg Schou 17.11 og 11.12 1938.

¹⁶ Stiftelsen var *Samuel-Levy Stiftung*, som inden krigen havde været et alderdomshjem. Menighedshuset (*Gemeinschaftshaus*) for den største jødiske menighed i Hamburg befandt sig på Hartungsstrasse 9/11 i Hamburg. Bygningen eksisterer i dag. Beate Meyer (Red.) 2006. *Die Verfolgung und Ermordung der Hamburger Juden 1933-1945*: Geschichte, Zeugnis, Erinnerung. Wallstein Verlag, Hamburg, s. 188-89.

¹⁷ *JWS's arkiv*: A. Zeckendorf, Schlüterstr. 63 bei Jacobsohn til J.W. Schou, Hareskovby d. 8.2.1942.

¹⁸ *Staatsarchiv Hamburg*: 2 Polizeibehörde – Unnatürliche Sterbefälle, 1942/161: Leichensache - Jude Arnold Israel Zeckendorf geb. 5.7.1893 in Altona, wohnh.gew. Hamburg, Agathenstr. 3 I. Rapporten, som er dateret til 22.7.1942, er venligst tilsendt forfatteren af Dr. Jürgen Sielemann, *Senat der Freien und Hansestadt Hamburg, Staatsarchiv*, Hamburg i brev af 10.8.2000.

I en flygtnings objektiv

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Godt femten år efter at de polske jøder måtte flygte fra Polen på grund af det kommunistiske styres antisemitisme, rettede *Berlingske Tidende* sit objektiv mod enkelte mennesker blandt de polsk-jødiske flygtninge i Danmark. I alt søgte omkring 2.500 flygtninge asyl i Danmark i slutningen af 1960-erne. Alle de interviewede beskrev hvor godt de var blevet integreret i det danske samfund, på nær fotografen Jerry Bergman. Ham fik Berlingerens journalist ikke meget andet ud af end ironiske og orakelagtige kommentarer som: ”Jeg svæver stadig i luften, men nu over Danmark”.

Vi som kender Jerry og har stiftet bekendtskab med hans til tider spidsfindige form for humor, ved at det han gav udtryk for i 1985 var ironi, eller måske posttraumatisk stress. Nogle er gode til det med ord, mens andre er bedre til billedsproget. Vi kender også Jerrys alvorlige sider, heriblandt det ivrige engagement for Israel og hans brændende interesse for situationen i Mellemøsten, samt naturligvis hans virke som fotograf.

Selvom flygtningen Jerry Bergman for længst er integreret i det danske samfund, eller det danske samfund er integreret i ham, spores efterdønningerne af livet under det polske kommunistpartis antisemitisme i hans arbejde. Også et kritisk blik på det danske samfund, herunder på det ofte ærkedanske jødiske samfund, som i flere situationer viste de jødiske flygtninge fra Polen en kold skulder. Der var episoder som mange polske jøder i Danmark har haft svært ved at glemme, og som tog lang tid at tilgive. Det var et regelret kulturchok for nogle at stifte kendskab med det selvgoede Danmark i slut-

ningen af 1960-erne. Den danske kommunist Carl Madsen, beskyldte for eksempel de polske jøder for at lade sig bruge til en: ”Umådeholden, løgnagtig tilsvinningskampagne mod det socialistiske Polen”.

Samme slags intolerance fandtes også i MT. Jerry Bergman fik lov til at føle, at MT var et ærkedansk minisamfund i samfundet, hvorfra de fremmede ikke skal vente en silkeblød særbehandling. Der var situationer, hvor han ikke var velkommen i synagogen i Krystalgade. I 1993 blev han standset ved porten af synagogens vagter og forhindret adgang til synagogen, da han som de andre tilmeldte med pressekort ville fotografere en offentlig begivenhed, Kongehusets besøg. Der er derfor ingen billeder fra Jerrys hånd fra den begivenhed.

Før vi giver eksempler på Jerry Bergmans fotografier i RAMBAM, er det på sin plads med nogle hårde fakta. Han blev født i Tarnow i 1948, som Jerzy (Jerucham Josef) Bergman, søn af Rachel (født Braun) og Aron Bergman. Jerrys første kamera, af tjekkisk fabrikat, fik han som 12-årig. Mens han læste til teknikumingeniør tog han kurser i fotografi. Han fungerede som pressefotograf i Polen, bl. a. for avisen *Dziennik Polski* i Krakow. Men i 1969 måtte han pakke sin taske. Han tog til Wien og videre til uvisheden i Danmark.

Før Jerry udvandrede fra Polen, havde han også arbejdet med at dokumentere resterne af det jødiske liv i Polen samt jødiske begravelsespladser. Dette vigtige arbejde måtte han efterlade i Polen, hvor det desværre gik tabt.

Jerry Bergman har ofte stillet sit objektiv skarpt på mødet mellem forskellige kulturer. Han har i sit arbejde interesseret sig for problematikken om nationale og etniske minoriteter, indvandrere og flygtninge, nationalisme og racisme. Han har blandt andet dokumenteret mange flygtningegrupperes ankomst til Danmark siden 1969, inklusive sin egen gruppe, de polske jøder. Jerry Bergman har også bidraget med sine billeder i flere danske bøger. På Jerrys initiativ udgav Forlaget Munksgaard to skolebøger, *Mindretal i Østeuropa* (1992, 1995) samt *Hvem er Sigøjnerne?* (1994). Forskerne har også stillet skarpt på Jerry som minoritetsmedlem, f.eks. har Jacques Blum et interview med ham i bogen *Indvandrere og Minoriteter*, G.E.C. Gad (1982).

Jerry har leveret pressematerialer til danske og udenlandske aviser, magasiner og foto-bureauer, bl.a. *Gamma Agency* i Paris, *Black Star Agency* i New York, *Rexfeatures* i London, *East News* i Polen og Rusland. Han har rejst og leveret fotomaterialer fra Danmark, Norden, Østeuropa og andre kontinenter, til bl.a. *Newsweek*, *New York Times*, *Time Magazine* og *Stern*. Han er medlem af Dansk Journalistforbund og i sin tid fungerede han som viceformand for Den Udenlandske Presseforening i Danmark (*The Foreign Press Association in Denmark*).

Det er blevet til adskillige separatudstillinger og deltagelse i gruppeudstillinger gennem årene, i Danmark såvel som i udlandet. Jerry Bergmans første udstilling i Danmark i 1971, *Collection Subjective*, afholdt i Black Gallery i Gothersgade, tilrettelagt i fællesskab med tegneren og forfatteren Alicja Fenigsen, var en reportage – i foto og i tegning – om den polsk-jødiske flygtningegruppe.

I udlandet har Jerry eksempelvis været med på den fornemme *London Salon of Photography*. Han deltog i UNESCO udstillingen *Only One Earth* i Paris, 1974, *Photokina*-udstillingen i Köln, oktober 1974, FN's udstilling *A Better Way to Live*, Vancouver, 1976. Jerry Bergmans meget roste udstilling *IN and/or...OUT* blev vist første gang i 2000 i Frankfurt am Oder i Tyskland og siden flere steder i Polen. Jerrys bedst kendte udstilling, som blev vist i flere europæiske lande, bar navnet *Zionister til Siam ... eller polske spor på den jødiske begravelsesplads i København*. Denne ejendommelige titel refererer til dengang i 1968, da den polske regerings tilhængere rendte rundt med skilte, hvorpå der stod slagord mod Israel, Zionister og Zion. Slagordene udviklede sig og engang blev der set et skilt, hvorpå der stod *Syjonisci do Syjamu!* eller *Zionister til Siam*. Blandt den antisemitiske, polske regerings nyttige idioter var der således også mennesker, som ikke anede hvad de hetzede i mod.

Nu, når teknikken har gjort det muligt for alle at blive fotografer og deltage i den store digitale udstilling på internettet, er det betryggende at kunne give eksempler på Jerry Bergmans fotokunst. Fotokunst fra dengang fotografen var en jæger efter det særlige, og ikke en digital amatør for hvem alle skud er uforpligtende. Som fotograf og fotoreporter er Jerry iagttager, en slags historiker. Hans, og en hel generations flugt fra efterkrigstidens Polen, har sat sine tydelige spor i hans kunst, men hans egentlige varemærke er hans sans for at fange det uventede i den vante situation, som vi alle nikker genkendende til.

*Fotografierne i denne artikel:
Copyright Jerry Bergman.*

Marek Immerglück (2006).

Imam Pedersen og rabbi Lexner (2006).

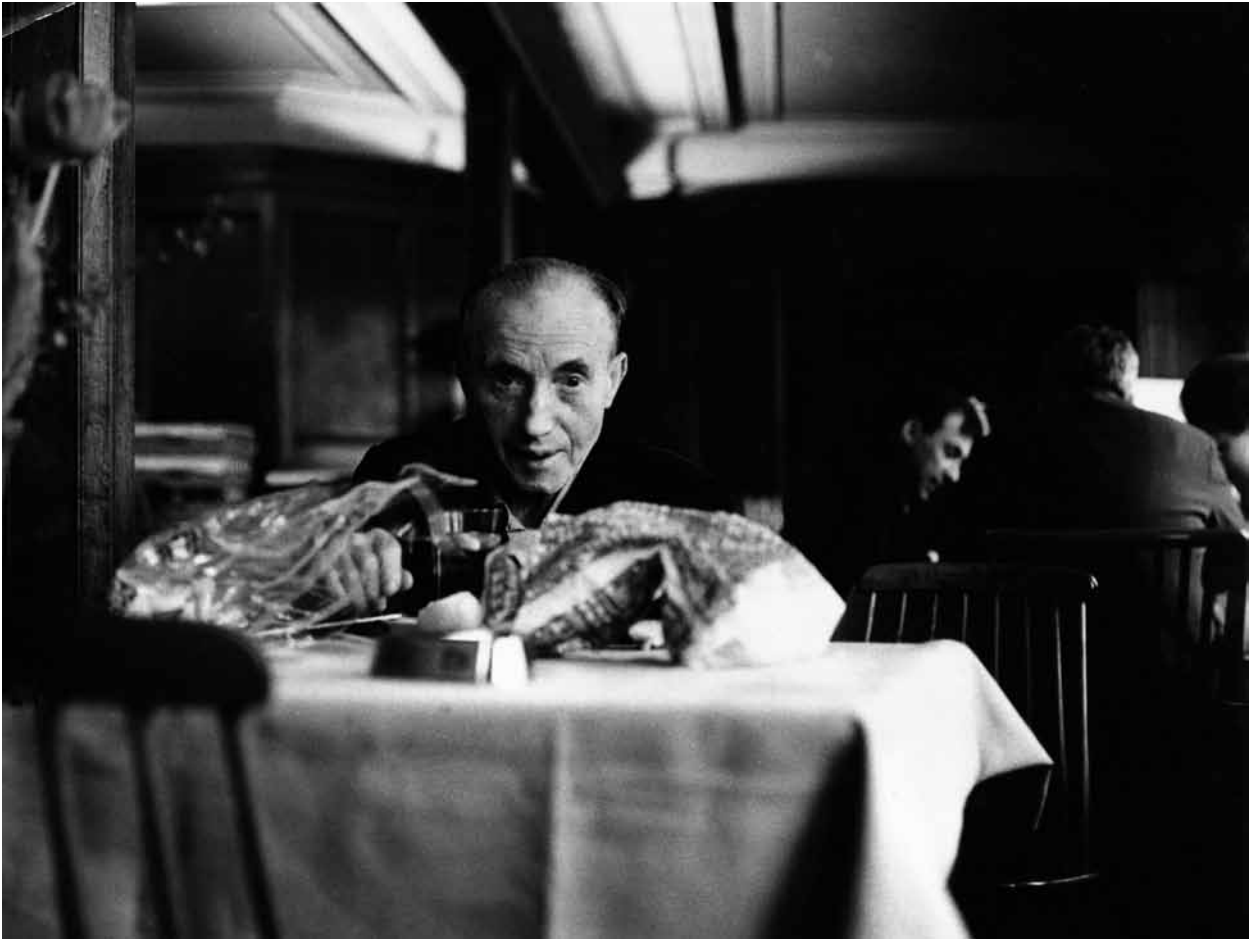

I en flytnings objektiv

*Baruch atta Adonai Eloheinu melech
ha'olam, asher kideshanu bemitzvotav
vetzivanu likboa' mezuzah. Carolineskolen
(1972).*

I en flygtnings objektiv

Den jødiske flygtning Josef Wajnberg, kaldet Iciele, på flygtningeskibet Sct. Lawrence (1969).

Se den nydelige fotograf. Meyers Minde (1977).

I en flygtnings objektiv

En smuk Foigel (1975).

Meyers Minde (1977).

I en flygtnings objektiv

Møllegade begravelsesplads (1982).

Svineblod på Ny Kongensgade 6 (1978).

Israel Tours (1982).

I en flygtnings objektiv

Til begravelse (1971).

I synagogen. Arne Melchior og Isi Foighel, USA's ambassadør John Langeloth Loeb Jr. og dr. Joseph Hadass, Israels ambassadør i Danmark (12.4.1983).

Bent Melchior i Kirkeministeriet (1979).

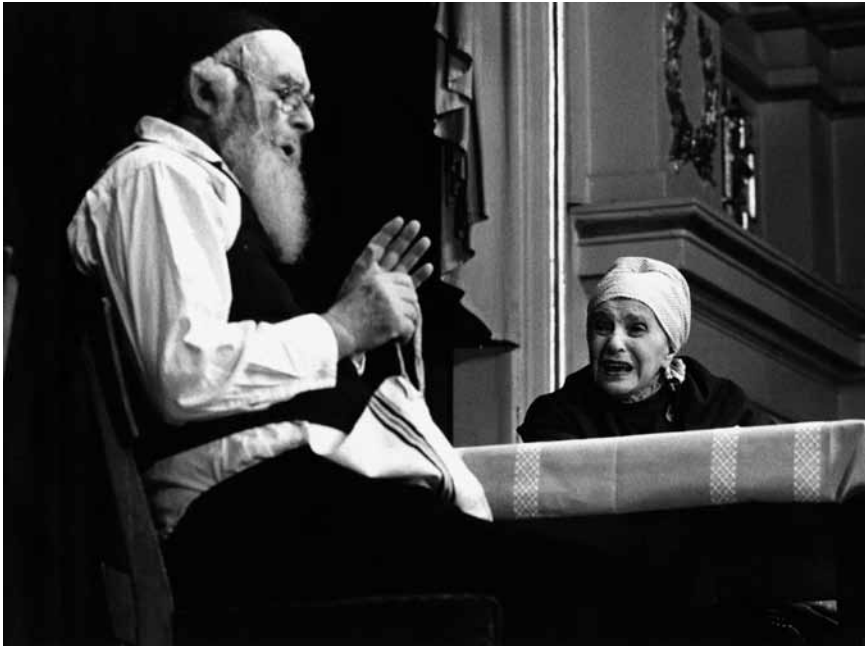
I en flygtnings objektiv

Den jødiske begravelsesplads i Horsens (1981).

Finn Schwarz (2009).

Ida Kaminska (1899-1980), Jiddisch Teaters Grande Dame og Meir Melman i Moltkes Palæ (1977).

Victor Borge melder udsolgt (1979).

Tzedakah, Jerusalem (1972).

Tel Avivs overrabbiner Yitzchak Yedidya Frenkel under korset (1979).

Rejsen til Manchester

I'm Elias Levin, sorry I don't speak English
but Jiddish, German and Danish!

Af Erik Henriques Bing

Den eftermiddag i september 2003, da den 94-årige tidligere synagogeforstander og marskandiser Elias Levin fortalte mig om sin netop afsluttede rejse til Manchester, var der strømsvigt i det halve Danmark. Min vej gennem det indre København til Meyers Minde bag Synagogen i Krystalgade myldrede af mennesker. Stemningen var fortættet. Skæbnefællesskab. Folk stødte sammen, medens de talte i mobiltelefon og så spørgende på hinanden. Nogle bar en kværnende transistorradio. Jeg nåede frem til gitterporten foran Synagogen. Hvorfor ringe på, når strømmen var gået? Heldigvis sad fru Fisch i gården og ventede på en læge til sin mand. Hun så mig og tilkaldte plejehjemmets varmemester. Jeg blev lukket ind. Elevatoren virkede ikke, og jeg tænkte: Efter frokosten har Elias Levin måttet tage trapperne op til 3. sal. Jeg bankede på døren med den lille dug af sort fløjel og velkomstordene på hebraisk: *BERUCHIM HABAIM*. – Ja, kom ind! Til min overraskelse sidder Elias Levin ikke som han plejer på stolen ved bordet. Han ligger på sengen. Hviler sig efter trappeturen. Med besvær ... ups! ... kommer han op at sidde på sengekanten og får sin *kipa* på hovedet. Jeg spørger: – Skal jeg komme en anden dag og høre om din rejse til Manchester? – Nej, en aftale er en aftale! Og så sidder jeg med båndoptager og mikrofon (begge batteridrevne), og medens Elias Levin skyder sig ind på emnet ”rejsen til min alt for tidligt døde søns stenafsløring og min sønnesøns bryllup”, tænker jeg på dengang for trekvart år

siden, da jeg sad her på værelset og interviewede ham til bogen *En vintersamtale med Elias Levin*. Hans hukommelse er stor. Hans fortælleglæde større. Vi ved begge, at det nu skal handle om en faders sorg og en farfaders glæde. Vi ved måske også, at vi er i gang med et lille bidrag til dansk-jødisk historie. Da vi er færdige, vender strømmen tilbage.

Elias Levin siger: – Min sorg og glæde ... jeg skal fortælle dig om min sorg og glæde i Manchester. Men først dette: Når man er vant til religionen lige fra barnsben af, så forlader man den ikke. Nogle gør det måske, men de fleste fastholder den. Og når man bevarer religionen, føler man en kærlighed i sig selv. Jeg føler mig knyttet til dette, at der er noget i mig, som følger med mig. Alene tanken om det religiøse bevirker, at mennesket ikke føler sig ensom i modgang. Jeg og min hustru, rabbinerdatteren Sarah, har engang haft en søn Dan. Hende har jeg mistet for mange år siden og nu også min søn Dan Levin.

Han var samme type, som jeg var. Han var meget knyttet til mig, ligesom jeg var knyttet til min far Nachman Simcha Levin, *zichrono livracha* [se noter]. Jeg rejste ofte til Israel for at besøge Dan, og jeg havde den store fornøjelse to gange om året, til *Pesach* og *Rosh Hashanah*, at være sammen med ham. Det var da han studerede ved en *yeshiva*. Han var meget dygtig til at studere, og han havde lyst til

bogen. Det var det eneste af virkelig interesse hos ham. Om der var sol eller regn, så spillede det ingen rolle. Overrabbiner Betzalel Rakow var hans største lærer i Torah og Talmud. Denne lærde mand var født i Frankfurt, flygtet til England og blev en verdenskendt overrabbiner i Gateshead. Byen er en forstad til Newcastle, og her boede Dan med hustru og tre børn. Mange af Englands frommeste jøder finder man i Gateshead.

Dan opholdt sig midlertidigt i Manchester, og hver dag havde jeg kontakt med ham. Han var 50 år og havde efter min mening et godt helbred. Men tirsdag aften den 9. september sidste år sagde han til mig, at han følte sig dårlig. Måske var det bare en forkølelse. Onsdag morgen ringede jeg ham op for at høre, om han havde det bedre. Der var ingen, som svarede. Så ringede jeg om aftenen til nabokonen, som han engang havde givet mig telefonnummeret til. Jeg spurgte, om hun talte jiddish? Ja, det gjorde hun. Om hun havde set Dan? Nej, hun havde ikke set ham den dag. Hun mente, at han var på rejse.

- Alt er sikkert i skønneste orden, sagde hun.
  - Det tror jeg ikke, sagde jeg. For han havde fortalt mig, at han var forkølet og ville gå til en læge, som bor i kvarteret. Vil De gøre mig en tjeneste?
  - Selvfølgelig hr. Levin.
  - Vil De lægge en seddel i hans dør? Skriv, at han skal ringe til mig.
- Dan ringede ikke den aften eller nat. Torsdag morgen var jeg urolig og ringede igen til nabokonen og spurgte til ham. Om der var svar?
- Jeg har ikke hørt fra ham, sagde hun.

Så bad jeg hende få en låsesmed til at åbne døren og se, om der mon var sket noget alvorligt. Det havde jeg på fornemmelsen. Hvad der så fandt sted, har jeg senere fået at vide af Dans hustru, min svigerdatter Elin Levin. Låsesmeden åbnede døren, gik ind i stuen og fandt manden siddende i sin lænestol med en bog i hånden. Han sov. De kunne ikke vække ham. De tilkaldte lægen, og han beordrede Dan på hospitalet i ambulance med udrykning. Her under-

søgte de ham og konstaterede, at han havde fået en hjerneblødning.

Alt dette vidste jeg ikke, da jeg fredag morgen var i Synagogen som sædvanlig. Jeg glædede mig til efter gudstjenesten at blive ringet op af Dan og høre hans stemme og vide, at alt var, som det skulle være. Jeg gik tilbage til mit værelse, læste lidt og kom så ned i spisestuen for at indtage min morgenmad.

Her ser jeg overrabbiner Bent Lexner. Han siger:

- Spis nu, så vil jeg tale med dig.
- Jeg tænkte, at han nok ville bede mig om et eller andet. Efter at jeg havde spist og *benschet* færdig, kom han hen til mig og sagde alvorligt:
- Jeg kan bare fortælle dig det, som det er. Din søn er død.
  - Hvem er død? Min søn Dan?
- Overrabbineren nikkede.
- Han skal begraves nu i dag klokken ét.
  - Hvor skal han begraves? spurgte jeg.
  - I Manchester.

Jeg tænkte mig om og sagde så til overrabbineren:

- Jeg er 94 år. Jeg kan ikke rejse til begravelsen uden forberedelse. Hvad kan jeg gøre andet end at have det hele i tankerne?

Min søn Dan, mit eneste barn. Men jeg tog det roligt. Jeg tav som Aharon ved budskabet om sine sønners død. Man kan ikke gøre noget ved det. Jeg fik flere oplysninger om hans død. Den havde været mild. Han sov ind, og gudskelov at det var sket på den måde. Når jeg ser andre, som har fået en hjerneblødning og er blevet invalider. Det var han dog blevet skånet for i sit liv.

Jeg holdt *shivah*. Der kom besøg af familien og venner. De kom for at kondolere og trøste mig. Jeg sad ikke på en skammel og sørgede, for i min alder har jeg lov til at sidde på en stol. Og jeg gik over i Synagogen og sagde *Kaddish*. Maden blev bragt op. Personalet behandlede mig pænt. De ved ikke noget om det religiøse; men når der er en *ta'anit*, faste, får jeg maden op kl. halv fem om morgenen, det ved

de. Hvis jeg havde boet for mig selv som dengang i Øster Farimagsgade, havde jeg aldrig kunnet opnå noget. Det er svært at bo alene, hvorimod at være her på plejehjemmet, det er trygt. Man kan snakke og få det, som man vil have det.

Jeg husker, da jeg kom til Meyers Minde. Jeg svømmede ligefrem i penge. Men som du ved, har der været tyveri hos mig. Det er snart 10 år siden. Mange gange tænker jeg, at i dag, hvor jeg ikke har noget, har jeg det meget bedre end dengang. Havde jeg haft den formue, som blev taget fra mig, ville jeg kunne gøre alt muligt. Jeg rejste måske rundt i verden halvdelen af året. Ja, havde jeg i dag haft de hundredtusinder af kroner, der blev stjålet, var jeg måske blevet smidt ud fra Meyers Minde. Men nu lever jeg et roligt liv. Jeg får tiden til at gå. Engang jeg var fange i Theresienstadt, gav jeg Vorherre det løfte, at hvis jeg overlevede, ville jeg gøre noget stort for Troessamfundet. Derfor skriver jeg om vores begravelsespladser. Det var mit løfte, og det holder jeg.

Efter Dans død sagde jeg *Kaddish* hver dag i Synagogen. Jeg forsøgte ikke noget. Stenafsløringen på begravelsespladsen i Manchester ville finde sted et lille års tid efter begravelsen. Den begivenhed lå langt fremme i tiden.

Der gik nogle måneder. Pludselig fik jeg at vide, at min sønnesøn Kalman Levin – Dan og Elin Levins søn – skulle giftes. Han sendte mig et fotografi og fortalte, at han var blevet forlovet med en ung dame, Chani Adam. Han havde mødt hende i Ponevitz Yeshiva i B'nei B'rak i Israel. Her studerer de begge. Når de unge sådan et sted taler sammen bare fem gange, så er de forlovet og skal hurtigt giftes. Jeg modtog en invitation til brylluppet på hebraisk og engelsk:

Mrs. E. Levin and Mr. and Mrs. J. D. Adam take great pleasure in inviting you to celebrate the marriage of their dear children Kalman and Chani on Tuesday, September 9th '03, Chupah at 4.00 pm at

the Machzikei Hadass Shul, 17 Northumberland Street, Salford 7, followed by Reception Simchas Choson V'Kallo at 10.15 pm at the Hilton Suite, Bury New Road, Prestwich. We look forward to sharing our simcha with you.

Sammen med invitationen var der en særlig invitation til festmiddagen på Hilton Suite. På den havde Kalman skrevet i hånden: ”Kære Farfar. Vi glæder os alle til at se dig. På gensyn.”

Jeg talte i telefonen med min svigerdatter Elin Levin. Hun fortalte, at stenafsløringen for Dan skulle finde sted på den gamle jødiske begravelsesplads i Manchester dagen før brylluppet, altså mandag den 8. september. Først stenafsløringen på Dans grav, så Kalmans bryllup. Sorg og glæde, hvis du forstår. Min svigerdatter spurgte mig, om jeg ville komme til Manchester eller blive hjemme. Hun sagde også: – Hvis du kommer herover, er det bedst, at du har en ledsager med dig.

Jeg kunne jo ikke komme til Dans begravelse uden forberedelse. Men til stenafsløringen og brylluppet havde jeg rigelig tid. Jeg talte med Marianne Jensen, der er studenterhjelper på Meyers Minde, om hun ville med, og det ville hun gerne. Men da jeg igen talte med Elin Levin, siger hun:

– Jeg har talt med det jødiske alderdomshjem Beenstock Home i Manchester. Her kan du bo. Du kan bare ikke tage en ikke-jøde med. Kun en ortodoks jøde, for sådan er reglerne.

Jeg måtte rejse alene. En lørdag aften, hvor assistent Andrei Aksanov lukkede Synagogen, var hans kone Svetlana med. Jeg hilste på hende og spurgte: ”Hvad bestiller du?” Hun var ansat på et rejsebureau. Det kunne ikke være heldigere. Jeg sagde, at jeg gerne ville have en billet til Manchester. Det skulle hun nok ordne for mig. Efter en morgengudstjeneste fortalte jeg min gode ven Henrik Bodnia om min forestående rejse. Han mente, at der var mulighed for at få en billig billet. Jeg fortalte ham, at Andrei Aksanovs kone var sat på sagen.

Rejsen til Manchester

Henrik Bodnia kontaktede hende, og hun fandt en billet til Manchester tur/retur til 945 kroner i stedet for normalprisen på 6.000 kroner. Henrik Bodnia købte den på Internettet. Jeg var heldig. Jeg kunne ligefrem *forstå*, at jeg skulle af sted.

Eva Budde er natplejerske her på hjemmet, og hun tog sig af pakningen af mine to kufferter. Alt blev lagt i orden, skjorter, undertøj og fodtøj. Der var nok til en rejse til tre lande. Så kom forstander Regitze Hempel op til mig søndag morgen, hvor jeg skulle af sted om eftermiddagen. Hun så efter, om alt nu var i orden. Hun åbnede kufferterne og sagde:

– Det er ikke nok. Du skal have meget mere med. Hun fyldte kufferterne op med mere skiftetøj og jeg ved ikke hvad. Jeg viste hende min billet med flyverens afgangstid. Hun sagde, at jeg skulle have meget mere tid til transporten til lufthavnen, ellers ville jeg komme for sent.

Jeg havde selv bestilt en HT-bus til at hente mig i god tid. Den ringede hun op og aflyste. Hun fik en taxamand til at komme en time tidligere. På mine kufferter blev der fastgjort sedler, der var fremstillet på kontoret:

*Name: Elias Levin
Permanent Address
Meyers Minde
Krystalgade 12
1172 Copenhagen K
DK Denmark
Tele: 0045 33125523
Temporary Address from 8th Sept.
until 15th Sept. 2003
Beenstock Home
19-21, Northumberland Street
Salford
Manchester M7
England
Tele: 0044 0161 792 1515*

Der var tænkt på det hele. Og så ankom jeg til Københavns Lufthavn. Her er det sådan, at Terminal 1 er til indenrigs flyvning og Terminal 2 og Terminal 3 til udlandet. Jeg skulle af sted fra Terminal 3. Men min chauffør kørte mig til Terminal 1. Jeg så på uret. Der var 20 minutter til check-in. Chaufføren måtte nærmest køre hele Amager rundt for at komme frem til den rigtige terminal.

Så stod jeg dér i fortvivlelse. Der var et rejsehold med et halvt hundrede japanere, og det ville tage en time, inden jeg kunne aflevere mine kufferter. Hvad skulle jeg gøre? Jeg bad en bøn til Vorherre og håbede på Hans hjælp. Og pludselig så jeg langt borte en uniformeret dame. Det slog ned i mig: Løb hurtigt over til hende! Jeg tog min rollator og sagde til chaufføren, der stod med kufferterne:

– Vær venlig at vente her.

Så løb jeg, så godt jeg kunne, over til damen og præ-senterede mig og sagde:

– Jeg skal til min søn, rabbiner Dan Levins stenafsløring i Manchester. Kan De hjælpe mig, så jeg når flyveren? Der er kun fem minutter til check-in.

– Men kære hr. Levin, det er ikke min arbejdsuge, sagde hun og ville gå.

Så sagde jeg:

– Ved De hvad, De bedrøver mig meget!

Det kom jeg til at sige til hende. Hun kunne tydeligt se, at jeg var ked af det.

Hun svarede:

– Jeg vil hjælpe Dem. Bed chaufføren køre kufferterne efter mig, så skal jeg ordne det hele ved check-in.

Nu kom der en anden dame med en kørestol til mig, og jeg blev hjulpet frem til passagerkontrollen. På det tidspunkt var chaufføren sikkert glad for at kunne køre hjem og glemme mig. Der var stor kontrol med passagererne. Jeg kunne ikke bare slippe igennem. Jeg måtte op af stolen for at blive undersøgt, tømme lommerne og fremvise mit pas. Men inden jeg fik sundet mig oven på forvirringen, var jeg som den første oppe i flyveren, fik anvist en god plads og lænede mig tilbage i sædet. Vi lettede.

Det var dejligt at flyve, og der var ikke overfyldt

i maskinen. Stewardessen underholdt mig. Jeg fik en stor pakke med engelsk kosher mad. Udmærket mad må jeg sige, laks og frugt og nok til en hel måned.

Så ankom jeg til Manchester Airport. Alle passagererne forlod maskinen. Jeg blev hjulpet ned på landjorden, hvor der stod en kørestol til mig. Jeg havde klaret mig udmærket uden ledsager og uden at kunne tale et ord engelsk. På min jakke havde jeg et plastickort fra Meyers Mindes kontor. Det var sat fast med en stor sikkerhedsnål:

*I'm ELIAS LEVIN
SORRY I don't speak ENGLISH
but
JIDDISH, GERMAN
and DANISH!*

Ingeniør Jakob David Adam er far til Kalmans forlovede, og han tog imod mig. Han taler jiddish og har en stor *mishpoche*. Det var morsomt at se ham med kalot og *tzitzit*. En time senere ankom jeg i hans vogn til alderdomshjemmet Beenstock Home i Northumberland Street.

Her blev jeg modtaget af Rosa Bamberger, et barnebarn af min gamle rabbiner, dr. Winkler fra Machsike Hadass i Ole Suhrs Gade. Hun er sekretær på hjemmet og taler dansk, og det var naturligvis en lettelse. Jeg fik et stort værelse, nr. 13. Beenstock Home er bygget i 1999. Det ligger ved siden af Machzikei Hadass Synagogue. En rampe til kørestole forbinder alderdomshjemmet og Synagogen. Man kan komme til morgengudstjeneste i Synagogen klokken 7, 8 og 9, og der er altid en *minjan*. Der er så mange mennesker, at der næsten ikke er til at ånde. Hver morgen er der *jahrzeit*, og der er altid et stort bord med kager, vin og whisky, som folk kan tage af. Dyrer biler holder på parkeringspladsen. I Synagogen er der et levende religiøst og kulturelt liv. Der hænger opslag om kommende foredrag af mænd og kvinder, om underholdning og hyggeligt samvær. Jeg tog nogle opslag med hjem:

*SUNDAY 14 SEPTEMBER
MRS YEHUDIS BARON
IS HERE TO TELL YOU A
"Maaseh"
AT 11:00AM IN THE LOUNGE
Come and listen to a
Shiur by
MRS S BRANDEIS
At 4:00pm in the lounge
JOIN A GAME OF BINGO
With Mrs Fedder
At 8:00pm*

*TUESDAY 16 SEPTEMBER
Join RABBI BRAZIL'S Shiur
On the weekly Parsho
This morning at 11:00am
In the lounge
Gentle Exercises
with Mrs R Reich
At 3:30pm
In the lounge
M – U – S – I – C
WITH MRS M FRIEDLANDER
IN THE LOUNGE AT 8:00PM*

Der var også opslag om indsamlinger til flere formål for eksempel til et par, der skulle vies. Og der stod om én, som skulle til udlandet. Så gik folk rundt og samlede bidragene ind. Rabbineren hedder Mendel M. Schnebalg, en meget venlig gammel mand på 90 år. Synagogen er kolossal, folk strømmer ud fra *mikvaen*. Menigheden har børnehaven og et sygehjem. Og der er det sociale, som jeg beundrer meget. Børnene lærer det sociale i skolen. De kommer til de gamle om morgenen og til middag og tager sig af dem. Jeg ved ikke, om det er en gang om ugen eller en gang om måneden, men de kommer. På den måde lærer de, hvad alderdom er, og det kan de bruge senere i livet.

Om mandagen fandt stenafløringen sted. Der var samlet 25-30 mennesker på den gamle jødiske begravelsesplads i Manchester. Det var familien og venner til Dan. Mange hilste på mig. Begravelsespladsen er på størrelse med vores *Beth olam* i Møllegade, men der er hverken buske eller træer. Der er kun de oprejste sten med inskriptioner, og foran dem er liggende sten hen over graven. Det ser meget smukt ud. Ceremonien begyndte. Klædet blev fjernet fra gravstenen. Den var sort med hvide bogstaver. Rabbineren sagde *El Malei Rachamim* og *Kol Jisrael*. Kalman holdt en pæn tale om sin far. Jeg talte og sagde på jiddish:

Ærede familiemedlemmer og venner af familien! Vi er kommet til denne stenafløring ved gravsted-et for min søn Dan Levin, *Rav Israel Chaim Levin*. et. Vi vil endnu en gang mindes dette gode menneske. Jeg havde som I kan forstå den glæde at kende ham hele hans lange – og alligevel alt for korte – liv.

Jeg husker ham så levende som barn og dreng og ung og som voksen rabbiner. Andre her på egnen husker ham for hans engagement i de jødiske anliggender. Da han forlod os, var det chokerende og smerteligt og sørgeligt. Jeg må i denne stund citere fra 3. Mosebog: *Vajidom Aharon*. Jeg vil gerne som Dans fader takke jer alle for det I betød for ham i hans liv. Tak fordi I hver på jeres måde bidrog til, at han mødte kærlighed og venskab og forståelse. Han oplevede lyse dage med solskin og selvfølgelig også mindre lyse dage. Sådan var det, og sådan er det for os alle. Men uden familien og vennerne ville hans liv have været mørkt og fattigt. Jeg er kommet til denne *Beth olam* fra Danmark på det, der sandsynligvis bliver mit livs sidste flyrejse. Det er ikke nemt at deltage i sin eneste søns stenafløring. Det glæder og trøster mig imidlertid, at jeg ikke kommer her alene. Tak fordi I hver på jeres måde endnu en gang ville samles omkring Dans navn og mindes ham og ære hans minde. Tak til hver eneste af jer! Måtte hans sjæl være forbundet med livets bånd! *Tehe nishmato tzerurah bitzror hachajim!*"

Da jeg havde talt, blev der sagt *tehelim* og *lernet*. Jeg kastede et sidste blik på gravstenen. Så forlod vi begravelsespladsen. Næste dag var der bryllup.

Kalman gik i *mikva* og kom fastende i Synagogen. Det samme gjorde bruden Chani. Rabbiner Mendel M. Schnebalg kom med *ketubahen*, vielsesattesten, og de to vidner skrev under. Så var det i orden. Vi gik ud i gården under fri himmel, hvor *chupahen*, bryllupsbaldakinen, stod. Kalman i hvid kittel og sort frakke stillede sig under den. Så kom *kallahen*, bruden, i hvidt, meget pænt, og blev af sin mor og en anden dame ført syv gange rundt om brudgommen. Rabbineren sagde *brachaen* over et bæger med vin, som brud og brudgom drak af. Kalman satte en ring på Chanis pegefinger. *Ketubahen* blev læst højt af rabbineren, der herefter sagde *sheva brachot*, De syv Lovsigelser. Kalman trampede på glasset og knuste det for at erindre ødelæggelsen af Templet i Jerusalem.

Efter vielsen var der middag i byen på Hilton Suite. Der var næsten 200 mennesker i det store selskabslokale. Efter de ortodokse bestemmelser opholdt

damerne sig bag et forhæng. Jeg sad ved hovedbordet i salen. Ved siden af mig sad ingeniør Jakob David Adam og rabbiner Matisyahu Salomon fra Gateshead. Han var kommet til brylluppet fra en *yeshiva* i USA. Der var ingen taler. Den tale til brudeparret, som jeg havde med hjemmefra, holdt jeg ikke endnu.

Og hvor blev der festet! Glæden var stor og stemningen høj. Man dansede og sang. Herrerne tog mig ud midt på gulvet og dansede omkring mig. Vi afbrød og holdt *mincha* og *ma'ariv* i Hilton Suites synagoge og vendte så tilbage og festede videre. Timerne løb så hurtigt, at man slet ikke forstår det. Men jeg var ked af, at jeg ikke kunne se en eneste dame på grund af dette forhæng. Sent på aftenen blev jeg kørt til Beenstock Home og kunne gå til ro på værelse 13.

Glæderne fortsatte den følgende dag. Der var festmiddag for et mindre selskab hjemme hos brudens søster Dina Goldberg. Hun bor med sin familie i en stor villa, og her holdt jeg min tale for brudeparret:

”Kære Kalman og Chani, kære brudepar! Jeg føler, at jeg har fået en Guds gave, at måtte være til stede her ved mit barnebarns bryllup. I har begge taget den store beslutning sammen at danne et hjem til evig tid. Hvad kan jeg – Kalmans farfar – råde jer til andet end: Vær altid fælles om det, I gør – vær altid enige om det. Jeg husker, da jeg – for mere end et halvt hundrede år siden – kom hjem til København efter en rejse til Finland. Jeg havde min hustru, rabbinerdatteren Sarah ved min side. Far velsignede os begge og sagde: – Elias, det vil gå jer godt, hvis du husker: *Shema bekaala*. Det råd fulgte jeg. Og det blev et lykkeligt samliv gennem 43 år. Det skal derfor være mit ønske, kære Kalman, at du også husker: *Shema bekaala*. Jeg ønsker jer begge mange sunde og lykkelige år sammen. Jeg ønsker og beder til, at I med Guds hjælp må få børn og børnebørn til glæde for jer og jeres forældre og bedsteforældre. Lad os sammen udbringe en *lechaim* for brudeparret. *Lechaim!*”

Efter talen blev der sunget, og et pænt bord var dækket. Hver dag blev jeg inviteret til *sheva brachot* i forskellige hjem. Man hentede mig, og jeg fik dejlige pladser, og man bragte mig tilbage. Vi talte jiddish, og jeg var så glad og tilfreds. Bedre kunne jeg slet ikke have det.

På Beenstock Home var personalets damer venlige og hjælpsomme. De bærer alle hvide hatte. Var der noget, jeg ønskede, sagde jeg det på jiddish, og de gentog det gennem mikrofonen. Straks blev det ordnet. Det var en oplevelse at få et bad. Herrerne bliver vasket af herrer, damerne af damer. Hjemmet har en ekstra bil med chauffør. Jeg skulle bruge en plade chokolade og forskellige ting og gav bare besked. Så fik jeg en kørsel, selv om det på grund af trafikken tager mindst en time at komme frem til den nærmeste købmandsforretning. Manchester er så stor, at man ikke kan forestille sig det. Hvis jeg var ”Elias den Rige”, som jeg engang var, ville jeg invitere personalet på Meyers Minde derover bare for at overvære en dag på Beenstock Home og se, hvordan det foregår.

Jeg gik også til forelæsning i en stor sal. Der var

næsten ikke en stol at få, og der var mere end 150 mennesker. Man fortalte mig, at de er ved at opføre en større bygning til deres *yeshiva*. Jeg var imponeret. Om lørdagen så jeg drengebørnene med krøller. Det er en verden, en drøm, en god drøm. Om morgenen sælger synagogeforstanderne opkaldene til Torah-læsningen. Hvem vil have *Shlishi*, *Revi'i*, *Chamishi* og så videre? Man byder, og alt bliver solgt.

Machzikei Hadass Synagogue har et ekstra mindre lokale, hvor der også kan holdes gudstjeneste. Her fik jeg en plads, og jeg nåede næppe at sige min første bøn, så kom næste hold. Der er ingen, der snakker. Vi var naturligvis kun mænd. Kvinderne har et tilstødende lokale, som er to gange større end Synagogen i Krystalgade. Det er så store lokaler, at menigheden i København næppe vil kunne forestille sig det.

I synagogerne er der ikke noget, der hedder pulte. Folk sidder på bænke. Bøgerne står på reoler. Overrabbineren kom i almindeligt mørkt tøj og *tallit* og ikke i ornat. Der er ingen prædiken, for det har man ikke i disse menigheder. Der er forelæsninger af rabbinere på bestemte tider, og de kan erstatte prædiken. Vores overrabbiner Bent Lexner er som bekendt nødsaget til at sige noget om lørdagen.

Beboerne på Beenstock Home blev pålagt at gå i seng og hvile sig hver dag, efter at de havde spist frokost. Fra ét til halv tre kunne man ikke høre en lyd. Om eftermiddagen var der the og kager, og man kunne bare ringe og bede om for eksempel en citronvand. Vi var alle sammen mellem 80 og 100 år. Jeg vil igen sige dig: At opleve, hvordan børnene fra skolen kom for at tage sig socialt af de gamle, det var en drøm. En drøm, som jeg aldrig vil glemme.

Om fredagen før Shabbat så jeg folk parkere deres store biler. Man kan leje værelser på hjemmet og overnatte. Der kan bo en snes mennesker. Det glædede mig at se, hvordan de besøgende tog sig af deres pårørende, de gamle mennesker. Nogle var jo demente. Jeg havde den store lykke fredag aften at blive bedt om at sige *kiddush*. Det gjorde jeg, og vi var 70-80 mennesker i lokalet. Så bad de mig også om at *bensche*, og jeg *benschede* på den danske

måde. Ikke på den rivende hurtige engelske måde, hvor ordene glider over i hinanden, og man næsten ikke kan følge med. Jeg gav mig god tid, og alle var glade og tilfredse. Jeg følte, at i disse omgivelser kunne jeg leve resten af livet.

Men ... jeg vidste, at det hele snart ville være forbi. Jeg skulle tilbage til Meyers Minde. Om søndagen var der besøg hos mig næsten hvert øjeblik, og de sagde alle sammen:

– Elias, hvorfor skal du rejse? Elias, bliv her.

De var så glade for mig, at de næsten ikke ville give slip på mig. Hvad skulle jeg gøre? Ude er godt, men hjemme er bedst. Alle kom for at sige farvel. Kalman var forbi og tog afsked. Mine to andre børnebørn Esther og Sarah var der også. De havde besøgt mig hver anden dag.

Kalman og Chani læser nu videre på Ponevitz Yeshiva. Jeg sagde til svigerfaren, ingeniør Jakob David Adam:

– Vi lader dem være i fred et stykke tid, så taler vi om, hvordan og hvorledes med fremtiden. Nu skal de først indlogeres og lære hinanden at kende. Så kan man tale med dem om at tage den og den eksamen.

Min svigerdatter ordnede min regning fra Beenstock Home. Kufferterne blev pakket. Jeg forlod værelse 13 og tog afsked med Rosa Bamberger og de andre på hjemmet. En chauffør kørte mig tilbage til flyveren på Manchester Airport. Det var mandag den 15. september, og jeg havde været der en uge. Et par timer senere var jeg tilbage i København.

I lufthavnen satte jeg mig ned på en bænk og ventede på HT-chaufføren. Der kom ikke nogen.

Pludselig lyder det fra højtaleren:

– Elias Levin, vær venlig at henvende Dem på SAS servicecenter!

Et ægtepar hjalp mig med at køre kufferterne. Det viste sig, at chaufføren var kommet til den forkerte terminal. Det var ikke nyt for mig. Han måtte igen køre hele Amager rundt for at finde frem til Terminal 3. Omsider ankom jeg til Krystalgade og Meyers Minde. Det var klokken 10, og jeg sad igen i min

stol på mit værelse. På skrivebordet stod en smuk buket blomster og et brev med et ”Hjertelig velkommen tilbage!” fra Regitze Hempel, Eva Budde, Marianne Jensen og resten af personalet. Telefonen ringede. Det var fra Beenstock Home. Rosa Bamberger ville høre, hvordan det var gået med hjemrejsen.

De følgende tre-fire dage var jeg så træt, at jeg næsten ikke kunne gå. Men jeg kom alligevel i Synagogen hver morgen, middag og aften. Det er så dejligt, at jeg gamle mand på 94 år kan gå lige over gården til min synagoge. For mig er den det væsentligste af alt.

Lørdag morgen blev jeg kaldt op i Synagogen i anledning af brylluppet, og der blev sunget *Hallelujah!* for mig. Gudstjenesten om eftermiddagen og aftenen, *minchra* og *ma'ariv*, var det store for mig. Malmø-synagogen havde 100-års jubilæum, og kantoren var ovre og synge. Så jeg *lajtede* og sagde *Mi Sheberach* og gjorde *Havdalah*. Jeg følte mig så glad for at være tilbage.

Du siger, at jeg nu har et evigt minde om en vellykket rejse til Manchester. Det er meget rigtigt. Sorgen ved stenafsløringen holdt jeg borte fra glæden ved brylluppet. Jeg har et evigt minde, ja, og i mine bønner takker jeg Herren for Hans hjælp.

Rejsen til Manchester

NOTER

Beth olam: Evighedens hus, begravelsesplads. **Bensche:** syngte bordbønnen. **Beruchim habaim:** Hjerteligt velkommen. **Bracha:** velsignelse. **Chupah:** bryllupsbaldakin. **El Malei Rachamim:** ”Gud, du som er fuld af barmhjertighed ...”, siges på begravelsespladsen. **Hallelujah!:** hyldestsang i synagogen (Davids Salme 150). **Havdalah:** Shabbatens slutningsbøn. **Jahrzeit:** årsdag for forældres død. **Jiddish:** jødisk blandingsprog af tysk og hebraisk. **Kaddish:** lovprisning af Herren. **Kallah:** brud. **Ketubah:** ægteskabskontrakt. **Kol Jisrael:** ”Enhver jøde har del i den kommende verden ...”, siges på begravelsespladsen. **Lajne:** syngte af Torah på speciel melodi. **Lechaim:** skål! **Lerne:** studere en hellig jødisk tekst og uddrage en lære af den. **Ma’ariv:** aftengudstjeneste. **Machsike Hadass:** Troens Fastholdere, stærkt praktiserende menighed. **Meyers Minde:** plejehjem, Krystalgade 12, København, opkaldt efter hofråd David Amsel Meyer (1763-1813), nedlagt 2007. **Mikva:** rituelt bad. **Mincha:** eftermiddagsgudstjeneste. **Minjan:** mindst 10 jødiske mænd. **Mi Shebe-rach:** ”Måtte den, der har velsignet vore fædre Abraham, Isak og Jacob, velsigne enhver den, der i dag er blevet kaldt til Torah’en til Guds ære ...”, siges efter Torah-læsningen. **Mishpoche:** familie. **Pesach:** jødisk påske. **Rav Israel Chaim Levin:** Den lærde (ærbødig titel) Israel Chaim Levin (Dan Levins fødenavn). **Rosh Hashanah:** jødisk nytår.

Shema bekåla: ”Hør hendes stemme (mening)”. **Sheva brachot:** De syv Lovsigelser ved et bryllup. **Shivah:** sørgeuge efter dødsfald. **Shlishi, Revi’i, Chamishi:** tredje, fjerde og femte opkald til Torah-læsningen. **Stenafsløring:** fremvisning af gravsten ca. et år efter begravelsen. **Ta’anit:** faste. **Tallit:** bedesjal. **Tehe nishmato tzerurah bitzror hachajim:** ”Måtte hans sjæl være forbundet med livets bånd”. **Tehelim:** Davids Salmer. **Tzitzit:** skuesnore (her på et lille bedesjal). **Vajidom Aharon:** ”Så tav Aharon” (efter to sønners død, 3. Mosebog, kap. 10, v. 3). **Yeshiva:** Torah- og Talmudskole. **Zichrono livracha:** Hans minde til velsignelse.

Rejsen til Manchester er en afskrift af en båndet samtale på plejehjemmet Meyers Minde, Krystalgade 12, København, tirsdag den 23. september 2003. **Plastickortet:** ”I’m Elias Levin, sorry I don’t speak English but Jiddish, German and Danish!” er skrevet og udformet af kontorassistent på Meyers Minde, John McKendrick. Rejsen til Manchester udkom som hæfte i 2003 med titlen *I’m Elias Levin, sorry I don’t speak English but Jiddish, German and Danish!*, udgivet af Forlaget Tågaliden i begrænset oplag og nu udsolgt. Nærværende tekst har minimale rettelser. Elias Levin (1909-2006) ville i 2009 være blevet 100 år.

Fotografier: Jacob David Adam og Erik Henriques Bing.

Nathans hankat

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Jødernes historie i Island er ikke omfattende, og ville næppe give materiale nok til en hel bog. De islandske jøders historie er dog blevet fortalt i nogle artikler, blandt andet i RAMBAM. I 1993 skrev den 14-årige Daniel Nathan en spændende artikel om sin oldefar, Fritz Heymann Nathan, som drev et betydeligt importfirma i Island i begyndelsen af forrige århundrede. Den historie var meget interessant for mig, eftersom min bedstefar og onkel havde fortalt mig om Fritz Nathan, som de huskede meget godt. Da min far kom fra Holland til Island, gik han til firmaet *Nathan & Olsen* i håbet om at blive ansat der. Det var efter krigen. Fritz Nathan døde i 1942 og firmaet var for længst gået over til andre ejere, som dog har beholdt navnet til den dag i dag, nu sidst som del af koncernen *1912*. Min far fik nu ikke noget arbejde hos Olsen, men åbnede kort tid senere sit eget importfirma, *Amsterdam*.

Under et kortere besøg på Reykjavíks hovedbibliotek og byarkiv i 2007, besluttede jeg mig for at overse bibliotekets elevatorer og få lidt kondi ved at tage trappen ned fra bibliotekets 4. sal. Mellem 2. og 3. sal fik jeg øje på en gulnet indrammet plakat, som hang på den runde trappegang. Plakaten taler for sig selv:

NYHEDSBLAD
10 KR. PENGE TILBYDES 10 KR.
En sund hankat, trefarvet,
men ikke med blå eller grå farver,
(og ikke påmalet)
ønskes købt
med det samme.
= Kontant betaling 10 kr. =
FR. NATHAN
Agent   Hafnarstræti 20¹

Fritz Nathan har haft en usædvanlig form for humor, og hans ønske om en trefarvet kat har af gode grunde fundet vej til Reykjavíks stadsarkiv.

Om han fik sin kat, ved vi ikke. En regulær musejægers farve betyder vel ikke så meget, og katten har nu nok været tænkt som et kæledyr for ham selv eller hans kone, Amelie (f. Friedmann), som han ægtede i 1917. Dagen efter at de to blev gift i Stockholm, blev brylluppet annonceret i Reykjavíks blade. Amelie opholdt sig ét år med Fritz i Island. Det er nok dét år katten kommer ind i billedet.²

Lige som Nathans hankat sikkert gjorde det for 90 år siden, strejfede jeg i foråret 2009 rundt i Reykjavíks travle midtby på sporet af Fritz Nathans foretagsomhed. Jeg kunne på forhånd opgive Hverfisgata 2, hvor han i 1907 åbnede sin grossistvirksomhed og en lille butik. Den bygning eksisterer slet ikke mere. Herfra gik jeg et par hundrede meter ned til Hafnarstræti 21, hvor Nathan i 1920 stiftede firmaet *Nathan & Olsen* sammen med kompagnonen Carl Olsen. Fritz Nathan boede selv i huset lige overfor. Handelsbygningen, et norsk træhus, blev for nogle år siden flyttet væk i sin helhed til en omfattende renovation. I 2008 blev huset flyttet til en ny grund et andet sted i centrum af Reykjavík. Lidt længere mod vest i Aðalstræti, Reykjavíks hovedgade, havde firmaet en butik i nr. 9, men huset blev erstattet af et andet hus i 1930-erne. Det hus, som tilhørte en dansk købmand Eigil Jacobsen, bærer Davidstjernen. Huset husede ligeledes en frimurerloge, og som bekendt bruger frimurerne også Davidstjernen som et af deres symboler. Grundet navnet Jacobsen og stjernen, var der mange fremmede som gik ud fra at Reykjavíks synagoge måtte befinde sig i dette hus.

FREGNMIÐI

10 KR. PENINGAR I BODL 10 KR.

Heilbrigður **fressköttur**, þrítitur,
en ekki með bláum eða gráum lit
(og ekki málaður),

**Óskast til kaups
nú þegar.**

== Borgast út í hönd með 10 kr. ==

FR. NATHAN

umboðssali

Hafnarstræti 20¹

Fig. 1. Fritz Nathans annonceopslag fra ca. 1917. Det er trykt med tilladelse fra Borgarskjalasafn Reykjavíkur (Reykjavíks Byarkiv), som opbevarer dette eneste eksemplar af Nathans annonce, et stykke islandsk-jødisk klenodie. Foto Reykjavíks Byarkiv.

Fig. 2. Dette hus, i hjertet af Reykjavík, lod Fritz Nathan og hans kompagnon bygge. Det blev færdigbygget i 1918. Desværre er renovationer i de seneste årtier gået hårdt over nogle af de spændende detaljer som huset havde i begyndelsen. Foto: Forfatteren.

Herfra er der kun 50 meter til hjørnet af Pósthússtræti og Aðalstræti, hvor det største mindesmærke over Fritz Heymann Nathans aktiviteter i Island står. Den bygning, som husede firmaet fra 1917/18. Før den blev bygget færdig, annoncerede man i 1916 med at huset ville blive forsynet med el-belysning. I 1919 blev der med Fritz Nathans tilladelse afholdt Islands første konkurrence i maskinskrivning. Husets historie er mangfoldig. Her har der blandt andet været et apotek, parfumeri, en restaurant og kommunekontorer.

Dette prægtige hus forbandt jeg som barn med udlandet. Da det blev bygget, var det den største bygning i Reykjavík, et kosmopolitisk mesterværk i en slags jugendstil, omringet af den lille købstads lave træhuse med bølgeblikstage. Det er et flot mindesmærke om jødernes historie i Island.

Firmaet *Nathan & Olsen* kom i modgang efter første Verdenskrig og senere på grund af handelsrestriktioner. *Nathan & Olsen* flyttede deres aktiviteter ud fra den store bygning i Aðalstræti, lidt længere mod vest til Reykjavíks ældste bydel, til Vesturgata nr. 2. Her havde firmaet til huse helt frem til 1968. Bygningen, som stadig står der, har nu fået *Nathan & Olsens* første hus, som blev flyttet fra Hafnarstræti 21, som genbo. Nathan og hans fæller har efterladt sig spor overalt i Reykjavík.

Firmaet havde også en overgang filialer i alle landsdele, i købstæderne Akureyri, Seyðisfjörður og Ísafjörður. Fritz Nathan rejste meget rundt i Island i de tidligste år, satte mange islandske forretninger i gang og hjalp unge, islandske købmænd med at bygge et varelager op, uden at kræve økonomiske garantier. Firmaet ejede en overgang flere skibe til transport af den klipfisk som skulle til Italien, samt alle de nødvendigheder og luksusvarer som kompagnonerne bragte til Island. Forfatterens oldefar, der normalt arbejdede som styrmand for fiskeeksportøren *Zoëga*, sejlede også med fisk for Nathan. Fritz Nathan var vellidt af alle i Island, og når han kom til Island, efter sine halvårige ophold i Danmark, stod hans navn altid på listen over fornemme passagerer, som blev trykt i aviserne. En trefarvet kat var vist også en del af historien.

LITTERATUR

Gunnar Magnússon: "Nathan & Olsen fjórtíu ára", *Friðs Verslun*, 14. Árg. 1952, 1.-2. hefti 1952, s. 10-13, 1952.

Daniel Nathan: "En islandsk-jødisk saga", *RAMBAM* 2, s. 83-87, 1993.

Elín Pálm dóttir: "Faðirinn var hálf t árið á Íslandi" [Faren var det halve år i Island, interview med Ove Nathan], *Morgunblaðið*, 9. november, 1980, s. 21, 1980.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson: "En islandsk-jødisk annal", *RAMBAM* 12, s.102-116, 2003.

Nytt liv i gammel synagoge

Jødisk Museum i Oslo

Av Mats Tangestuen og Bjarte Bruland

Et steinkast fra Youngstorget i sentrum av Oslo, ligger Calmeyers gate i det som gjerne kalles for *Hausmannskvartalene*. Gaten er preget av innvandringen de siste 30 årene med blant annet en somalisk kafé, en kurdisk klubb, to irakiske frisørsalonger, en vietnamesisk tekstilforretning, en vietnamesisk restaurant og en moské. Det religiøse blir også ivaretatt av Det Islamske Forbundet (Rabita), Den Islamske Informasjonsforeningen (DIF), og Islamsk Råd Norge (IRN), som alle holder til i Calmeyers gate

8. I enden av gaten troner det store bygget til Statens Utlendingsdirektorat, der saksbehandlerne avgjør hvem som får bli og hvem som må dra av de asylsøkere som kommer til Norge i våre dager.

At innvandrere er med på å forme denne delen av byen er imidlertid ikke noe nytt. For over hundre år siden begynte østeuropeiske jøder å slå seg ned i Hausmannskvartalene og nedre del av den nå så trendy bydelen *Grünerløkka*. I Calmeyers gate 6,

Fig. 1. Kantor Selig Gotthelf og synagokekoret i synagogen i Calmeyers gate 15 b ca. 1922. Gotthelf ble ansatt av Den Israelitiske Menighet i 1921 og fungerte i 3 år. Jødisk Museum i Oslo har ikke fotografi av synagogens eksteriør eller interiør fra da synagogen var i drift, og bare få fra tiden etterpå. Foto: Jødisk Museum i Oslo.

der en vietnamesisk restaurant nå holder til, åpnet kjøpmann Salomon David Selikowitz *Calmeyersgades Manufaktur* i 1896. Og hvis du går inn i bakgården i Calmeyers gate 15, kan du se et nedslitt toetasjers bygg med store, buede vinduer som skiller seg ut fra de omkringliggende femetasjers bygårdene fra 1890-årene. Med litt godvilje vil du se at bygget en gang var vakkert, men du vil ha vanskelig for å forstå hvor flott det var innvendig. På utsiden er det foreløpig lite som minner om at det snart 90 år gamle bygget en gang var én av hovedstadens to synagoger, om enn bare i sine 21 første leveår.

Synagoge i Calmeyers gate 15 1921-1942

17. august 1920 ble grunnsteinen for synagogen i Calmeyers gate 15 lagt. Synagogen ble bygget av *Den Israelitiske Menighet* (DIM), som av ulike årsaker hadde brutt ut av (DMT) og startet for seg selv vinteren 1918. Blant medlemmene fantes det personer som hadde vært sentrale i dannelsen av DMT i 1892, men hovedtyngden av medlemsmassen i DIM besto av fattige, nyankomne innvandrere. Allerede i 1918 kjøpte den nye menigheten en fire etasjers bygård i Calmeyers gate, med en bakenforliggende tomt der menighetens synagoge skulle oppføres. Bygården med åtte leiligheter, skulle blant annet huse menighetens tjenestemenn og andre jødiske familier, og står den dag i dag. Kjøpet av bygården, tomten og byggingen av synagogen ble imidlertid kostbart for den lille menigheten. Da de fleste av medlemmene var uformuende, ble store kostnader båret av noen få enkeltpersoner. Menigheten var i tillegg tvunget til å ta opp store lån.

Synagogens arkitekt, Erling Fjell, endret flere ganger byggeplanene for å få ned kostnadene. Planene for interiøret var inspirert av den store synagogen i Frankfurt am Main. «Bimen», hvor det ble lest fra Torarullene, var plassert midt på gulvet i den store salen og veggene var rikt dekorert av arkitektens bror, Kragerømaleren og Edvard Munchs assistent, Lars Fjeld. Journalist Odd Hølås i Oslo Aftenavis, besøkte synagogen i september 1925 og skrev blant

annet: *Synagogen er overordentlig vakker. Et litet arkitektonisk mesterverk og den forutfattede opfatning av østkantjødernes kulturnivåa falder i grus her i denne stolt kneisende synagoge.*

I motsetning til den større menigheten hadde DIM hele tiden rabbiner, kantor og lærer og må vel sies å ha hatt et større aktivitetsnivå enn sin større søstermenighet. Synagogen var åpen hver dag og hadde eget guttekor på 1920-tallet. Likevel var vel kanskje aktivitetsnivået i seg selv en av årsakene til at menigheten ikke kunne klare seg i det lange løp. I 1939 ble DIM slått sammen med DMT. En av forutsetningene var at synagogen i Calmeyers gate fortsatt skulle være i virksomhet. Fra 1939 ble derfor begge synagogene holdt åpne av Det Mosaiske Trossamfund. Synagogen i Calmeyersgate hadde sin siste "storhetstid" i de første krigsårene, fordi den ble brukt som hovedsynagoge i vinterhalvåret fram til høsten 1942. Høsten 1942 ble begge synagogene i Oslo stengt av Quisling-regimet i forbindelse med arrestasjonen og deportasjonen av jødene. Synagogen i Calmeyers gate skulle aldri bli igjen bli tatt i bruk til sitt opprinnelige formål. Da overlevende jøder vendte hjem fra Sverige og konsentrasjonsleirene i 1945, var det verken nok mennesker eller økonomi til to synagoger. Fra nå av ble hovedrommet i synagogen leid ut til forskjellige formål. Det har både vært veterinærvirksomhet og fabrikk i bygningen, og i mer moderne tid kurdisk kultursenter. Nå skal bygget igjen fylles av jødisk aktivitet. Det betyr mye for byen og landets jøder. Selv om museet har fått tilbake deler av gjenstander som en gang sto i synagogen, er det fortsatt mye som mangler. Men viktigst er det kanskje at det ikke finnes fotografier av synagogebyggets eksteriør og interiør fra den tid da synagogen fortsatt var i full prakt.

Jødisk Museum i Calmeyers gate 15

Som museum og kultursenter skal Jødisk Museum i Oslo forvalte jødisk kulturarv og historie i Oslo. Men museet skal absolutt ikke begrense sin virksomhet til "bare" Oslo. De jøder som slo seg ned og levde andre steder i landet er også av stor betydning

Fig. 2. Fra museets resepsjon.

for museet. Variasjonen var mye større enn mange er klar over. Problemet med å dokumentere denne variasjonen er at de svært små jødiske bosetningene rundt om i landet ble mye hardere rammet under Shoah. Rundt omkring på landet og i småbyene var forholdene mye mer gjennomsluktige enn i de store byene. Det førte til at det var vanskeligere å komme seg unna da politiet og lensmennene slo til høsten 1942. Mange steder opphørte jødisk liv helt. Men mange lokale historikere har skildret enkeltjøders liv rundt om i landet. Mange av dem hjelper nå oss med å dokumentere jødisk liv i byer som Gjøvik, Kristiansund, Narvik og Tromsø. I Trondheim har de eget jødisk museum, opprettet allerede på 1990-tallet.

Jødisk Museum flyttet inn i en del av den gamle synagogebygningen i Calmeyers gate i 2006, og i september 2008 åpnet museet dørene for sin første midlertidige utstilling. Den tar for seg to temaer knyttet til jødisk liv i Norge under vignetten "Friheten vinnes ikke bare én gang...". Det handler om jødiske kunstnere i Norge og norske jøders innsats i norske og allierte styrker under 2. verdenskrig. Hele utstillingen vil for så vidt beskjeftige seg med kampen for å høre til og bli hørt på lik linje med samfunnets majoritet.

Fig. 3. Fra utstillingen "Friheten vinnes ikke bare én gang..."

Under 2. verdenskrig ble dette til et helt basalt spørsmål. Innsatsen fra norsk-jødiske menn og kvinner i kampen mot nazismen hadde derfor en helt spesiell og dyster bakgrunn. Utstillingen er også en hyllest til den norske poeten og politiske aktivisten Henrik Wergeland (1808-1845) som var instrumentell i å kjempe fram norske jøders emansipasjon, som ført ble en realitet i 1851, seks år etter poetens død. Utstillingen vil være åpen til desember 2009. I april 2010 vil museet åpne en ny midlertidig utstilling om den jødiske årssyklus og jødiske helligdager.

Neste år vil også markere en ny milepæl for museet. Eget bibliotek og dokumentasjonscenter skal åpnes i museets underetasje. Arkiver og gjenstandssamling skal også inn i eget hus. Det betyr at museet vil tilgjengeliggjøre Norges største samling av jødisk litteratur. Museet satser også på å gjøre annet digitalt materiale tilgjengelig, som database over ofre for Shoah i Norge, digitalisert utgave av menighetsprotokollene for de forskjellige menighetene i Oslo fram til 1940 etc. Men alt dette er avhengig av velvilje fra offentlige myndigheter.

Fig. 4. Fra utstillingen "Friheten vinnes ikke bare én gang..."

Snublesten

Et projekt

I mange år har en tysk kunstner, Gunter Demnig, rejst Tyskland og andre lande rundt for at minde ofrene for nazismens terror. På over 300 steder i Tyskland, Østrig, Ungarn og i Holland snubler man nu over tusinder af snublesten (*Stolpersteine*), som er brosten af granit påsat en plade af stærk mesinglegering. Præget i metallet er navnene på ofre for nazismen, deres fødselsdato, deres transportdato og oplysninger om disse menneskes endeligt i ghettoer, lejre og på døds marcher. Disse anstødssten er placeret lige uden for de huse, hvor disse mennesker sidst boede eller opholdt sig før de blev sendt i døden.

I Hamburg har man for eksempel ud over stenene udgivet bøger med oplysninger om ofrene, så interesserede kan få flere oplysninger. Selskabet for Dansk Jødisk Historie har bidraget med informationer til disse bøger og tilhørende databaser.

Danmark udviste også jøder i døden fra 1940 til 1943. Nu kender vi 21 af dem og deres skæbne. Vi ved også, hvor de boede i København, før de blev udvist af de danske myndigheder.

Selskabet for Dansk Jødisk Historie ønsker, at den tyske idé med at placere mindesmærker ved de huse, hvor der boede ofre for nazismen, skal virkeliggøres i Danmark.

Vi ser gerne at Gunter Demnig præger navnene på ofrene i metal og cementerer disse små, men virkningsfulde brosten i de danske fortove. Her kan de forbipasserende ”snuble” over dem, og bøjer man sig ned for at se hvad dette er for noget, vil man læse oplysningerne om ofrene for en af de mest ubehagelige dele af Danmarkshistorien. På den måde undgår man at de udviste glemmes. Om muligt, mener vi også at de jøder, der døde i Theresienstadt efter tysk deportation fra Danmark i 1943 burde mindes med sådanne mindesten uden for de huse de boede i før de blev udvist.

Selskabet for Dansk Jødisk Historie har brug for økonomisk støtte til projektet og på selskabets hjemmeside, www.rambam.dk, er der derfor lagt oplysninger om bankkonto til formålet, som villige bidragsydere kan indbetale til. På hjemmesiden findes der også oplysninger om omkostningerne ved projektet og yderligere informationer om kunstneren og de sten han har lavet.

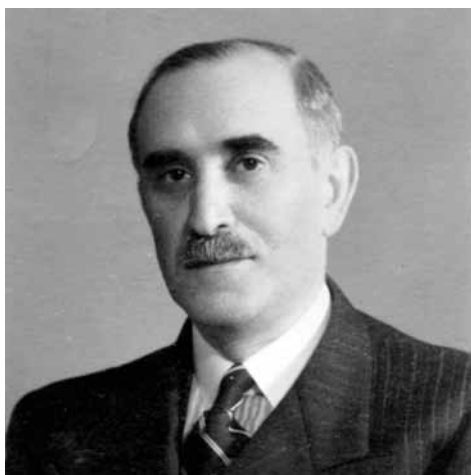
Projektgruppen består af: Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson, Bent Blüdnikow, Ulf Haxen, Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, Birgit Fischermann Krasnik, Roni Belostoky, Marianne Michel, Peter Michel.

Ruth Fanni Niedrig

Szymon Zajtmann

Ernst Platzko

Stolperstein i Hamburg. Foto: Gesche Cordes.

Gunter Demnig i gang med at færdiggøre monteringen af snublesten. Foto: Gesche Cordes.

Nyt udefra

– Tyskland 2009

Et imponerende projekt i Hamborg

I forbindelse med placeringen af over 2700 snublesten (Stolpersteine, se også side 76-79 i dette nummer af RAMBAM) i Hamborg, har *Institut für die Geschichte der Deutschen Juden* udgivet fem flotte publikationer om de personer som man mindes på stenene i Hamborg. Lignende projekter har været igangsat i andre tyske byer, men publikationerne fra Hamborg Instituttet er afgjort de mest ambitiøse og fyldige. Man gennemgår en eller to bydele i Hamborg i hvert bind, og gennemgår alle snublestenene. Der er også en liste over alle de deporterede og myrdede fra bydelene, men vigtigst af alt er de grundige biografier om de mennesker som mindes på stenene i fortovene. Man har naturligvis ikke oplysninger om alle, men der gives eksempler på alle ofre, navnlig jøder, men også politiske ofre, religiøse ofre som Jehovas Vidner, modstandsfolk, bl.a. andet militær-folk som gjorde opstand.

Fig. 1. De fire første bind i rækken *Stolpersteine in Hamburg*.

Fig. 2. Robert Liebermann og sønnen Rolf. Sønnen mindes ikke med en *Stolperstein*. Efter *Stolpersteine in Hamburg-Wandsbek* (2008).

I en af bøgerne fortælles om jøden Robert Liebermann (1883-1966), som før nazisternes jødeforfølgelser var direktør i et metalfirma. Robert, der var gift med en "arier", blev forfulgt gennem 1930-erne, sendt til Sachsenhausen og udsat for alle tænkelige chikaner. Han overlevede i Hamborg, hvor han arbejdede på et skovarelager som en regulær slave. Robert Liebermann var i familie med den verdenskendte maler Max Liebermann (1847-1935) og komponisten Rolf Liebermann (1910-1999). Hans søn, hans ikke-jødiske søn, den blonde Rolf Liebermann (f. 1919), som trods sin graduering til *Mischling ersten Grades* til sidst blev accepteret som *wertvoller Volksgenosse*, mistede livet da han gjorde tjeneste som soldat i den tyske Wehrmacht i 1942. Hans far skrev da til nogle venner i Berlin: "Vores eneste Håb, det eneste Indhold i vores Liv er dermed blevet ødelagt".

I det seneste bind i rækken *Stolpersteine in Hamburg* gennemgås bydelen St. Pauli. Her er det store antal homoseksuelle ofre rigt repræsenteret. Vi læser blandt andet om Ludwig Hansen Petersen som blev født i Tønder. Han valgte i marts 1944 at lade sig kastrere, idet det var blevet lovet ham, at hvis han valgte det indgreb, så ville han blive sat på fri fod. Da afsonede han flere års straf for sin ”sygdom”. Han blev snydt for friheden og døde i sin celle den 9. april 1945. I dette bind mindes også medlemmer af andre minoriteter, såsom den kinesiske restaurationsejer Lie Kien Woo, der blev mishandlet til døde. I 1944 døde sytten kinesiske mænd fra Hamburg i arbejdslejren Wilhelmsburg.

De fem ud af foreløbigt planlagte 12-15 bind, er rigt illustrerede og har meget veldokumenterede beretninger.¹ Det er ikke uventet, eftersom dr. Beate Meyer, en af Tysklands førende eksperter på jødernes historie under Naziregimet, er leder af dette vigtige projekt. Hun tog initiativet til skriftrækken i sin bog, *Die Verfolgung und Ermordung der Hamburger Juden 1933-1945* (2006), men initiativet til snublestene i Hamborg blev taget af kunstsamleren Peter Hess. Stenene er betalt for af helt almindelige borgere i Hamborg.

Siden 321

Der har boet jøder i Køl n siden år 321, mere eller mindre i 1788 år, afhængig af omstændighederne. Den tidlige jødiske bosættelse i det romerske *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, i det som den gang blev kaldt *Germania Inferior*, er den tidligste dokumenterede jødiske bosættelse nord for Alperne. I middelalderen var der et blomstrende jødisk liv i byen. Byens jødiske kvarter lå, hvor der i dag er rådhusplads i Køl n. I 1950-erne udgravede man en synagogeruin midt på pladsen. Man undersøgte flere bygningsfaser, som kan dateres fra 1000-årene til og med 1372, da den sidste synagoge på stedet blev bygget. På et tidspunkt har der været en *geniza* (et opbevaringsrum for gamle skrifter og aflagte, hellige bøger) under *bimah*’en. Desuden udgravede man en knapt 15 meter dyb stenmuret skakt, som

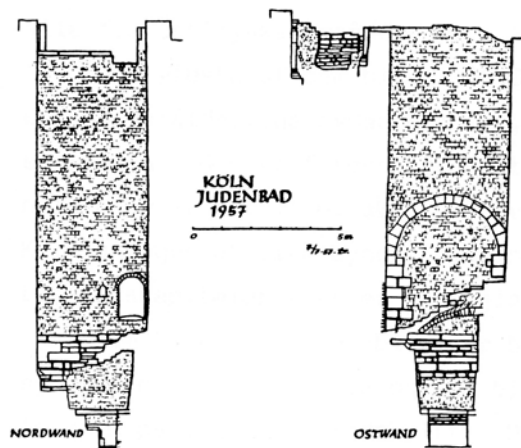

Fig. 3. Mikve i Køl n. Efter Asaria (1959).

engang var rammen om trappen ned til en smal *mikve* (rituelt bad). Man besluttede at dække synagogen og badet til efter fuldendt undersøgelse.²

En ny generation af arkæologer genåbnede pladsen i 2007 og har nu midlertidigt frilagt ruinerne. Der skulle bygges et jødisk museum på rådhuspladsen, *Haus und Museum der jüdischen Kultur Køl n*. Myndighederne i Køl n var med på ideen og man indkaldte til en fornem arkitektkonkurrence. Resultaterne blev præsenteret i en flot rapport, *Archäologische Zone & Jüdisches Museum Køl n*. Det ene forslag til et museum var flottere end det andet. Vinder blev arkitektfirmaet *Wandel Hoefler Lorch + Hirsch* i Saarbrücken, med et flot projekt.

Der var grund til at glæde sig. Romerske lev n, en del af det middelalderlige jødiske Køl n, et hus der rummede den 1788 års historie, som blev bragt til en midlertidig afslutning under nazitiden.

Men nu vil bureaukraterne på bykontoret i Køl n helst ikke drøfte projektet mere. Borgmester Fritz Schramma har mistet mælet og iveren. Visse borgere vil have det jødiske museum væk fra planlægningsbordet, fordi ”det fylder for meget på deres rådhusplads”. Andre taler om at de ikke vil have et ”Jødisk Disneyland” på deres rådhusplads. Der var ellers ingen tegn på den slags udvikling for det

planlagte museum. Rådhuspladsen i Köln er for det meste omgivet af intetsigende og triste bygninger fra tiden efter Verdenskrigen. Problemet med museet, som antageligt har finansielle rødder, er jøderne i Köln blevet viklet grundigt ind i. Den arbejdsgruppe, som initierede museumsplanerne, har ikke kunnet finde de 11 millioner euro de havde håbet at skaffe til projektet. Finanskrisen kradser i Tyskland. Menighedspolitikken er trukket ind i debatten. En gruppe tilflyttede russiske jøder er imod.

At det først og fremmest drejer sig om euro, er det mest sandsynlige. Borgmesteren i Köln har i 2009 kundgjort, at der er forhandlinger i gang om at gøre den planlagte museumsbygning mindre, og dermed 20% billigere end de 34 millioner euro, som oprindeligt planlagt.

Når man læser om udviklingen i museumsprojektet i Köln, opstår der mange spørgsmål. Undgår man ”Disneyficering” af jødisk kultur, ved at gøre et jødisk museum mindre? Hvad er Disneyficering for noget? Er det når et museum bliver levende? Det oprindeligt planlagte museum skulle bygges i den tidligere jødiske bydel. Husene, som omgiver torvet, er derimod bygget efter nazitiden, den tid jøderne i Tyskland skulle udraderes. Får modstandere af museet ikke associationer til den ofte brutale ”genopbygning” af Tyskland på dette torv? Eller er det måske julemarkedet, som skal vige for det jødiske museum, som er den virkelige grund til modstand og nølen?

Den seneste melding er, at der sikkert snart vil stå et museum i Köln. Måske mindre end planlagt. Men dets vigtighed kan ikke diskuteres. Forhåbentlig fortæller det museum hele historien, og bliver ikke som Dansk Jødisk Museum i København, hvor store dele af historien forties og ignoreres, grundet pladsmangel og det faktum at formålet med museet ifølge statsmagten var, at museet skulle blive et ”integrationsmuseum”. Der er stadig mange, der spørger sig, hvad det er for noget.

NOTER

¹ Følgende bind er udkommet i rækken fra Hamborg:

Hildegard Thevs: *Stolpersteine in Hamburg-Hamm. Biographische Spurensuche*. Institut für die Geschichte der deutschen Juden Hamburg. Roco-Druck Wolfenbüttel. (212 sider), 2007.

Ulrika Sparr (Red.): *Stolpersteine in Hamburg-Winterhude. Biographische Spurensuche*. Institut für die Geschichte der deutschen Juden Hamburg. Roco-Druck Wolfenbüttel. (323 sider), 2008.

Astrid Louven /Ursula Pietch: *Stolpersteine in Hamburg-Wandsbek mit den Walddörfern. Biographische Spurensuche*. Institut für die Geschichte der deutschen Juden Hamburg. Roco-Druck Wolfenbüttel. (228 sider), 2008.

Brigit Gewehr (Red.): *Stolpersteine in Hamburg-Altona. Biographische Spurensuche*. Institut für die Geschichte der deutschen Juden Hamburg. Roco-Druck Wolfenbüttel. (175 sider), 2008.

Christiana Jungblut/Gunhild Ohl-Hinz (Red.): *Stolpersteine in Hamburg-St. Pauli. Biographische Spurensuche*. Roco-Druck Wolfenbüttel, 2009.

² Zvi Asaria: *Die Juden in Köln: Von den Ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Verlag J.P. Bachem. Köln, 1959. Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson: *Med udgangspunkt i synagogen i Worms og Altneusynagogen i Prag ønskes redegørelse med eksempler på middelalderlige synagogers egenart og deres relevans til samtidens øvrige arkitektur*. Hovedfag, prøve D. Institut for Middelalder-arkæologi, Aarhus Universitet, 1986.

Fig. 4. Olielampe fra 300-årene, fundet i Köln.

Karin Lützen

Min mors hemmelighed

– på sporet af en jødisk indvandrerhistorie

Gyldendal 2009

Af Margit Warburg

Hvad betyder det for et menneskes opfattelse af sig selv, hvis det i en alder af 51 år pludselig opdager at den mor, vedkommende altid har tænkt på som en fransk kvinde, der blev dansk gift, faktisk også var også jøde? Karin Lützen stod over for nogle afgørende valg, da hun indså, at det var tilfældet for hendes mor, og at moderen havde skjult det. Skulle Karin Lützen så placere oplysningen inde i skeletskabet sammen med andre emner, hun ikke havde lyst til at vide eller huske eller vedkende sig? Eller skulle hun lære sin jødiske baggrund at kende? Efter aftale med sine søskende valgte hun at grave ned i slægtshistorien.

Lützen er til daglig lektor i historie på Roskilde Universitet, og i bogen udnytter hun sin uddannelse til at optrevle sin egen families historie. Det betyder, at hun gennemgår faglitteraturen med henblik på at finde frem til de franske jøders historie, samtidig med at hun leder efter sin helt egen familie. Det sidste fører hende videre til de rumænske bedsteforældre, der udvandrede fra Rumænien omkring århundredeskiftet. Og parallelt med sine egne slægtninges historie, undersøger hun, så godt hun kan, de rumænske jøders historie generelt. Lützen har valgt at lade læseren følge arbejdet. Det betyder, at læseren bliver præsenteret for et væld af hjælpsomme bibliotekarer, slægtsforskere og arkivarer, og at læseren lærer om det jødiske liv samtidig med Lützen. Den forudsætningsløse læser bliver taget i

hånden, og den som kender noget til jødiske forhold i forvejen, kan godt synes at bogen nogle steder er lidt lang (421 sider alt inklusive).

Lützens personlige opsporingshistorie er meget vellykket. Det er fundamentalt spændende at være med til at finde frem til flere af hendes levende og døde slægtninge, og der er god grund til at hun kalder sig for ”mesterdetektiv”. Hun præsenterer slægtningene for læseren efterhånden, som hun selv finder dem. For eksempel skriver hun side 161: ”Mens jeg stod med nakken tilbage og kiggede på det øverste af denne gravsten, fik jeg øje på endnu et navn, jeg kendte fra dokumenterne, Isaac Brestescher...”. Ved at følge så tæt med i Lützens arbejde lærer læseren hende at kende som et sympatisk, åbent og velbevaget menneske.

Kapitlerne med den personlige opsporingshistorie skifter med historiske beretninger om relevante jødiske forhold. Det er lidt irriterende, for netop som man er i gang med de spændende afsnit om familien, skal man læse et ofte meget udførligt generelt kapitel. Det gælder for eksempel kapitlet om ”Indvandrerhverv og beklædningsindustri” (ss. 244-270) og de omstændelige redegørelser for love og anordninger for opnåelse af statsborgerskab. Men Lützen berører også mange interessante østjødiske fællesskaber. Hun redegør blandt andet for overgangen fra shtetlen til storbyernes nye fællesskaber

i form af jødiske foreninger, hvor hun især beskriver de vigtige og sjældent behandlede begravelsesforeninger, og for danske læsere er det også interessant at læse om de franske jøders assimilation.

Med forfatterens videnskabelige baggrund følger en grundighed og en stor lyst til at vide så meget som muligt. Derfor kommer Lützen rundt omkring mange jødiske forhold, og det er hovedsagelig en stor fordel ved bogen. Hun har et let tilgængeligt sprog, som kan forstås af enhver. Indimellem bruger hun også gloser, som rummer en forsknings-tradition, som universitetsbefolkningen kan nikke genkendende til, men hvor en længere udredning ikke er nødvendig for at forstå, hvad hun mener. Det fungerer vældig godt, når hun for eksempel flere steder omtaler "forestillinger om fællesskaber" og "erindringssted". Hendes brug af noter er til gengæld besværlig. Der er mange litteraturhenvisninger i bogen, og for at de ikke skal genere læsningen, har Lützen valgt at angive numre i selve teksten. Bagest i bogen er der så et kapitel med litteraturhenvisninger opdelt efter kapitler. Læseren skal så finde nummeret og vil kunne finde for eksempel note 383. Her står "Gruber 2002:236-38". For at finde frem til hvilken publikation, Gruber er forfatter til, skal man så hen til næste kapitel med titlen "Litteratur". Man skal så huske titlen på det kapitel, man er i gang med, for litteraturhenvisningerne til hvert kapitel er alfabetiseret forfra. Så først kan man finde titlen på Grubers bog. Det lyder besværligt, og det er det bestemt også.

Som en del af de mere personlige refleksioner, overvejer Lützen med henvisning til andre forskere, hvorfor der er så stor nutidig interesse for Holocaust (side 208). Er interessen for krigen udtryk for ikke-jødernes og jødernes frygt for fremtiden og et fravær af et mål? Fungerer krigen som en oprindelsesmyte for sekulære jødernes jødiskhed? Er Holocaust blevet grundlaget for en ny borgerlig religion for sekulære jøder? Det sidste spørgsmål er udfordrende og rummer en tanke om, at Holocaust er det jødiske etniske fællesskabs civilreligion.

Hun diskuterer i et andet interessant afsnit, hvor udbredt det er blevet blandt moderne mennesker at lede efter rødderne, og hun pointerer helt rigtigt, at det jo er et valg, hvem af de mange forfædre, den enkelte vælger skal være forfaderen. Endelig har Lützen gennem mange år fagligt og personligt beskæftiget sig med homo- og biseksuelle. Det har givet hende en indføling og forståelse for minoriteter, som hun trækker på bogen igennem, men fagligt mener hun også, at der er fællesnævner mellem det jødiske og *queerness*. Der er i hvert fald mange overbevisende paralleller.

Det er en køn bog, der er kælet for den, og der er læst god korrektur. Der er et praktisk stamtræ foran i bogen og mange fine farveillustrationer, som både er af forbavsende god kvalitet og meget nyttige. Bogen kan anbefales på det varmeste.

Morten Thing

Min mors historie

Nemos Bibliotek 2009

Af Margit Warburg

Morten Thing har interviewet sin mor, Dora Thing, 1½ time en gang om ugen i løbet af nogle måneder i begyndelsen af 1990'erne, og det er først og fremmest disse interviews og private brevvekslinger, bogen bygger på. Som forsker har Thing selvfølgelig også udnyttet trykte og andre utrykte kilder, men bogen er ikke udstyret med et tungt noteapparat og mange referencer.

Dora Recht blev født i 1919 og voksede op på Nørrebrogade. Hendes forældre, Leon og Malke Recht, kom fra det jødiske Østeuropa og var efter mange ophold undervejs endt i København. De hørte hjemme blandt *De russiske jøder i København 1882-1943*, som er titlen på Things store bog fra 2008. De var fattige, boede flere generationer sammen i alt for små lejligheder, og de fandt deres politiske, intellektuelle og religiøse fællesskaber blandt andre østjøder. Familien Recht hørte hjemme i synagogen i Ole Suhrsgade, og her kom også Dora i sin tidlige barndom hver uge. Men hendes lyst til selv at bestemme, viste sig allerede, da hun blev 12 år, for så ville hun ikke i synagogen mere. Som 16-årig helt ung pige blev hun forelsket i en jødisk, kommunistisk ung mand. Hendes far forsøgte at forhindre forholdet, men det fik under alle omstændigheder en ende, da han faldt i 1937 i Spanien, hvor han var rejst til som frivillig samarit.

Dora var blevet kommunist, og hun meldte sig ind i DKU i 1937. Samtidig var hun i gang med at uddanne sig til børnehavelærerinde – selvfølgelig

med den nye pædagogik, hvor Sofie Rifbjerg underviste efter Montessoriprincipperne på Borups Højskole i København. På højskolen mødte hun Børge Thing, Morten Things far.

Min mors historie handler i virkeligheden næsten lige så meget om Morten Things far som om hans mor. Børge Thing var født i 1917 og var ud af en indremissionsk familie. Han blev uddannet blikkenslager, men efter en faglig kamp blev han afskediget og kom som arbejdsløs på kursus på Borups Højskole. Han var fagforeningsmand og socialdemokrat hjemme i Herning, men blev ret hurtigt kommunist i København. Det var midt i stalinismens første udrensningsperiode i 1936-38 med opdigtede anklager, skueprocesser og straffelejre, men det danske kommunistiske troede på var, som Thing rigtigt skriver, "et fuldstændigt demokrati, hvor arbejdere og bønder bestemte" (side 79). Det nære kommunistiske fællesskab og venskab med ligesindede kom til at være vigtigt gennem hele familiens liv.

De to unge blev gift i 1942, samme år som Børge gik ind i modstandsarbejdet, og samme år, hvor Dora blev gravid. Hendes familie var ikke glade for forholdet, og Doras far kom slet ikke til brylluppet. Året før kom loven, der forbød kommunistisk virksomhed. Resten af besættelsen handlede for Børge Things vedkommende om sabotage, og han blev til sidst leder af det kommunistiske BOPA, som gennemførte nogle af de farligste og største sabotagehandlinger. Han var usædvanligt egnet til

dette arbejde, han havde tydeligvis modet, de faglige evner, fandanivoldskheden og stoltheden over sabotagearbejdet. Desværre havde han også stærke hovedsmerter, og da lægerne mistænkte ham for at have en hjernesvulst, fik han sprøjtet thorotrast ind i hjernen i 1940. Det kan kroppen ikke udskille, og 30 år efter dør de fleste patienter af leverkræft. Børge Thing havde ikke nogen hjernesvulst, men blev ved med at have anfald af hovedpine resten af livet, og han døde i 1971.

I oktober 1943 flygtede Dora med sin et-årige datter over Sundet til Sverige. Det lykkedes først i anden omgang, og der var flere, der druknede på vejen. Morten Thing har her, som flere andre steder i bogen, interviewet ikke bare sin mor, men flere af de andre, der var med under den dramatiske flugt.

Beskrivelsen af opholdet i Sverige er efter min opfattelse noget af det mest interessante i bogen. Der er efterhånden en del beretninger om de danske jøders flugt, men flere kilder til selve opholdet i Sverige er meget velkomne. Især gennem brevvekslingerne mellem Dora og Børge følger vi den lille familie: Dora flyttede hele tiden fra den ene forholdsvis dårlige lejlighed til den anden med den lille datter, hun havde næsten ingen penge, selv om familien og vennerne hjalp, hvor de kunne, og samtidig var hun bekymret for Børge og hans sabotagearbejde. De var desuden begge to bange for at miste hinanden, brevene kom uregelmæssigt, og så var de jo meget unge. Ved juletid i 1944 kom Børge på et kort besøg i Sverige, og her blev Morten Thing undfanget. Perioden efter krigen var ikke nogen let tid at være kommunist i. Børge gik ind i hæren efter at

have bestået Kursus for Befalingsmænd fra Modstandsbevægelsen. Kommandanten i Odense, hvor han blev udstationeret, brød sig tilsyneladende ikke om modstandsfolk og slet ikke om kommunister. Og selv om Børge blev forflyttet til Vordingborg, hvor der var en bedre chef, blev han stadig opfattet som en sikkerhedsrisiko. Dora fortalte, at forsvarsminister Harald Petersen havde sagt, at Thing aldrig ville kunne blive oberstløjtnant: ”Vi kan da ikke over for vores kolleger i NATO lade sådan en mand avancere” (side 161). Til sidst opgav han hæren og blev ansat privat. Men det var stadig svært at være Børge Thing. Han var blevet psykisk nedslidt af krigen, og senere fik han kræft i leveren på grund af den gamle thorotrast-behandling.

Den nye israelske stat sluttede både Børge og Dora varmt op om – Dora dog kun i de første år. Men afsløringerne af Stalin i 1956 kom som et chok for dem, og da Aksel Larsen blev ekskluderet af DKP i 1958, forlod de det parti, de havde været medlem af i 20 år. Som andre gamle kommunister, oplevede de, at det ikke bare var et partimedlemskab, der blev sagt op, men at venskaber og samvær med mennesker, de havde kendt fra de var unge, var slut.

Morten Things forældre har været mere politiske end mange andre, og det betyder at han bevæger sig ind på kendte emner med en lidt anden vinkel end meget anden jødisk erindringslitteratur fra den periode. Desuden har begge forældrene været markante personer, som har levet i en vigtig tid. Morten Thing har formået at give et nuanceret, ærligt og interessant vidnesbyrd om dem begge to.

Bengt Sjalin

Min Fars Familie

– en genealogi om familierne Szolimczyk/Sholinsky
/Schalimtzek og Itzkowitz/Keitz 1798-2008

Bengt Sjalin. Caspit Press, Jerusalem 2009

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Det er virkelig heldigt, når en meget stor, jødisk familie har en slægtsforsker i sine rækker. Familierne Szolimczyk/Sholinsky/Schalimtzek (Scholin, Sjalin, Sholinsky, Shallin) og deres sideslægter har fået et fint mindesmærke over familien i Bengt Sjalins bog, *Min Fars Familie*. Det arbejde Bengt har udført er beundringsværdigt.

I de senere år har vi set nogle meget interessante og yderst forskellige familie-sagaer, alle udgivet af dansk-israelere, som efter krigen er emigreret til Israel. Her kan nævnes Emilie Cohn Rois *Khartzrot Kopenhagen*, hvorfra der bringes et uddrag i nærværende nummer af RAMBAM, samt Meier Sompolinskys (ז"ל) bog *Echad me-'ir; mi-kopenhagen le-po*, om familien Sompolinsky (2005).¹ Det, som måske binder disse forskellige slægtsbøger sammen på en eller anden måde er, at alle disse familier har haft deres rødder i *Machsike Hadas*, Københavns ortodokse menighed. Måske betyder det ikke noget, men bøgerne er en frisk modvægt til de store slægtstavler som hidtil er udgivet over de gamle jødiske slægter, som nogle gange bliver refereret til som vikingejøderne. Men de hører dog til syvende og sidst alle til den samme familie.

Bengt Sjalin blev uddannet sociolog, før han sammen med sin kone og børn i 1982 foretog *alija* (udvandring til Israel). Han giver os et meget godt

indblik i sin families historie i Danmark og Polen, ja hele historien med slægtens tilstedeværelse i Rusland, Sverige, England, Belgien, Frankrig, USA. Ud over beskrivelsen af et stort familietræ, en slægts-tavle på over 60 sider, er der interessante anekdoter om de nærmeste slægtninge. Også de forskellige kontakter mellem familierne i forskellige lande bliver beskrevet.

Der er en lille detalje i bogen som virker ufuldendt. Det er fortællingen om Zofia Langnas, en *Shoah*-overlevende, som blev gift med Jakob Schalimtzek, som aktivt deltog i redningsarbejdet af sine egne trosfæller under flugten til Sverige i 1943. Der fortælles, at Zofia blev reddet fra Auschwitz med de Hvide Busser (s. 91-92), og at hun blev såret i krydsild ved kampe der foregik ved Potsdam. Her er der tilsyneladende sket en uheldig forveksling, som sikkert skyldes brugen af den dårlige litteratur som er udkommet om de Hvide Busser i Danmark. De Hvide Busser var aldrig i nærheden af Auschwitz. Zofia Langnas blev reddet fra Ravensbrück, hvortil hun muligvis er kommet fra Auschwitz. Den buskonvoj, som hun kom med på fra Ravensbrück den 23. april 1945 blev angrebet af allierede fly. Omkring 25 blev dræbt og 26 såret.

Forfatterens uddannelse som demograf, nægter sig ikke. Han undskylder meget de tørre tal og tabel-

ler. Det behøver han ikke. Statistik er et friskt pust i slægtsforskningen. Det er faktisk ret interessant at se, hvorledes slægtsfaderen Elias Szolimczyks efterkommere er fordelt på verdenskortet, og at familien vokser sig stor i Israel. Læseren bliver også mindet om de ofre som en familie i diasporaen måtte gøre, også i nyere tid for den jødiske stat. Forfatterens svigersøn, Roi Klein, faldt i krigen i Sydlibanon i juli 2006. Roi Klein, som var 31 år, blev dræbt da han kastede sig på fjendens håndgranat. Idet han gjorde det udtalte han den jødiske trosbekendelse *Shma Israel ...* og absorberede håndgranatens kraft, da den sprang. Roi Klein reddede med denne heldedåd flere af soldaterne i *Golani Brigadens enhed 51*. Han efterlod sig en kone, Sarah, og to sønner, Gilad og Yoav, som nu vokser op og hører om og ser deres fars navn på flere institutioner, skoler og hospitalsafdelinger som er oprettet i hans navn og til hans ære.

Der fortælles mange interessante historier i bogen, blandt andet nævnes den tyske flygtning Egon Katz (senere Eugene Katz), som i 1938 fik husly hos familien Schalimtzek i Korsgade 16, 1 sal (s. 62). Eugene Katz, som i dag er 93 år gammel og bor i Napa Valley i Californien, blev på anmelderens initiativ inviteret til Danmark i 2001, for at fortælle om sin udvisning fra Danmark i 1938, ved det nu hedengangne *Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier*.²

Min Fars Familie er rigt illustreret. Der er mange interessante fotografier, men kvaliteten af billederne er desværre ikke altid lige god. Bogen er trods alt kun trykt til udbredelse blandt slægtens medlemmer. Den kan dog også rekvireres af interesserede i en PDF-udgave hos forfatteren og en digital version på *ivrit* og engelsk vil snart foreligge. Hvis man skal sige noget negativt, er det at kildemateriale og litteratur som har været til forfatterens disposition, er af lidt ældre dato. Men dette er heller ikke et historisk værk til det store marked.

Min Fars Familie er ikke kun interessant for familien Frederiksen, som vistnok er en nogenlunde dansk oversættelse af navnet Schalimtzek ifølge forfatteren. Bogen er et godt eksempel på, hvordan slægtshistorie kan gøres levende. Det er unødvendigt at gå ud i forvrøvlende DNA-studier, for at se om man er cohanit eller om familien har spor i sin arvemasse efter vandring i Nordafrika. Når en familie har fået en nøjagtig familiesaga som *Min Fars Familie*, er det overflødigt.

NOTER

¹ Cohn Roi, E. : *Khatzrot Kopenhagen*, [, Courts of Copenhagen], Ruben Mass Ltd, Jerusalem 2003. Meier Sompolinskys *Echad me-ir; mi-kopenhagen le-po*. Sirtoney Hinuch, Mikve-Israel, 2005.

² Se mere om Eugene Katz' historie i Vilhjålmsson, Vilhjålmur Örn: *Medaljens Bagside*, Forlaget Vandkunsten 2005, s. 39-45.

Manfred Gerstenfeld (*red.*)

Behind the Humanitarian Mask

– The Nordic Countries, Israel and the Jews.

Jerusalem Center for Public Affairs
and Friends of Simon Wiesenthal Center for Holocaust Studies.
Jerusalem 2008

Af Mogens Rukov

”Jøderne som målestok”

En ejendommelig aktuel bog, ejendommelig fordi den forholder sig ret diskret og alligevel direkte til et emne, der – skjult for de fleste – er det mest brændende i denne verden, hvor alle storpolitiske forhold omkring kulturernes sammenstød vil vise sig, vil påtvinge sig afgørende betydning, vil bestemme udfaldet af tingene: jødernes forhold. Deres tilstand imellem folkene. En historisk gennemgang med fokus på jødernes forhold i de nordiske lande før, under og efter 2.verdenskrig.

Op mod 250 sider, 13 artikler, et godt register, en god bog at sidde med i hånden, en forside der er lys og venlig: Bag den humane maske, *Behind the Humanitarian Mask, The Nordic Countries, Israel and the Jews*, redigeret af dr. Manfred Gerstenfeld. Gerstenfeld præsenteres på bagflappen så man forstår at han er lidt af en polyhistor omkring jødiske forhold, formand i ledelsen af *Jerusalem Center for Public Affairs*, redaktør af dets tidsskrift.

Men det mest bemærkelsesværdige er at bogen handler om de nordiske lande, et bestemt område med en bestemt aura, et bestemt image ikke alene hos os selv, men også ude i verden. Vi er lande med

en samsamfundsmodel, der har det menneskelige ansigt, som alle søger efter og besynger, med en human reputation, som er uigennemskydelig. Og som har været det indtil der begyndte at gå sprækker i lakken for en halv snes år siden. Bogen virker som en kompetent opsummering af sprækkernes opståen, en bog, der er foruroligende, fordi den viser noget om, hvor indgroet hadet til jøderne og den jødiske kultur er. Eller ikke hadet, måske netop ikke hadet, men noget, der har sit helt eget liv, ubehaget ved jøderne, deres kultur, mistilliden til deres tilstand i verden.

Nordiske og internationale forskere gennemgår forskellige aspekter af nordisk antisemitisme. Herhjemme så fremragende kendere som Vilhjálmur Örn Vilhjálmsón og Bent Blüdnikow, der behandler det man kunne kalde de danske, administrative forhold omkring jøderne før og under Besættelsen og de vanskelige, aldrig rigtigt afsluttede forhold efter 45.

Titlen på deres artikel er symptomatisk for hele regionens tvetydighed over for sagen med jøderne:

Rescue, Expulsion, and Collaboration, Denmark's Difficulties with Its World War II Past.

For nogle år siden var jeg inviteret til at holde et foredrag i en jødisk forening. Det skulle handle om antisemitismen, findes der stadig antisemitisme hos os. Jeg var lidt flov over det jeg havde at sige. For min analyse var enkel, den kunne udtrykkes i det for et foredrag lidt for korte (8 sekunder lange): JA, DEN FINDES – og det er der ikke noget at sige noget om. Det skal man bare vide.

I nævnte artikel om Danmark får jeg samme indtryk – nu med dokumentation. Man kunne kalde den antisemitismen med fløjshandskerne som med venlig, kontormæssig brutalitet udleverer folk til den visse død og lader andre sejle deres egen sø under overfladen. Enhver uhyrlighed har sin egen rationalitet, som ”alle må forstå”.

Det mesterlige ved artiklen og artikler om Norge, Sverige og Finland er at det kan eftervises, at nachspielet til begivenhederne under krigen uforandret bliver præget af samme holdninger som i perioden 35-45. Under krigen kolliderede man med tyskerne i noget der kaldes samarbejdspolitikken, efter krigen kolliderede man med sit selvbillede, med de rene hænder glørværdige uskyldighed.

Efterkrigstiden er – i denne og stort set alle sammenhænge – de store mytologiers periode. Der er vel ingen periode, hvor samtiden har haft så travlt med at udgvide alle ubehagelige spor. Et sådant udgvideri retter sig mod alle forhold. Og det hænger sammen, de enkelte retoucherede områder lapper ind over hinanden.

Det var umuligt efterfølgende at tegne et nogenlunde korrekt billede af de jødiske forhold, for ikke at tilsmudse det billede man ønskede af samarbejdspolitikken. Løgn blev lagt på løgn, og de følges helt op i kommissionsarbejde mange år senere, i halvfemserne, som det beskrives i et interview med en nordmand, eller som det – i en noget anden sammenhæng – dokumenteres i Efraim Zuroffs spændende gennemgang af, hvorfor Sverige nægtede at anklage Nazi-krigsforbrydere (1986-2007).

Det er interessant at følge udviklingen af disse forhold helt op til nutiden, i det svenske socialdemokrati, i den aktuelle presse, som der er en enkelt artikel om fra Norge. Kritikken af Israel i dag benytter sig af de samme mønstre – og flyder af de samme kilder – indeholder de samme overvejelser og rationaliseringer, som behandling af jøderne under og efter krigen. Og ingen af de nordiske lande går ram forbi.

Det man forfølger så blændende i disse artikler, er noget man kunne kalde antisemitismen, hvor antisemitismen ikke findes, men hvor administration, jura, offentlige meninger, presse får samme udtryk som om der fandtes antisemitisme, hvad der altså ikke gør, og hvad der forarget benægtes og er blevet benægtet og ugentlig benægtes af ledende politikere eller ansvarlig presse. Det er de anstændiges antisemitisme.

Bag den humanitære maske findes ordentlige menneskers ubehag, et jødehad light, velpoleret, administrativt behersket, retorisk slebent. Det viser bogen.

English Summaries

Moses Levy
By Emilie Cohn Roi

Moses Levy (circa 1795-1865) was an uncompromising champion of religious tradition in the prolonged confrontation between tradition and modernity in the Jewish community of Denmark. He was the son of Heyman Levy Koch, a wealthy stockbroker, who had come to Copenhagen from Amsterdam in 1790, to marry Pauline (Perle) Meyer, whose grandfather Isac Jacob Moisling had arrived in Copenhagen in 1739. Moses Levy married Frederikke Nathan, whose family had settled in Nakskov in 1692, as tobacco spinners. To marry their only child, Helene, Moses Levy brought to Copenhagen Joseph Perlstein, a student from the yeshiva of Rabbi Jacob Ettlinger in Altona.

Moses was a successful businessman. Starting as a grocer, he later became an authorized agent for the State Lottery. Profits were invested in real estate, and he accumulated numerous properties in the city.

Growing up at a time of pervasive assimilation and widespread conversions, Moses was deeply concerned for the survival of religious Jewish life in Denmark – and for the continuation of his own family. He practiced strict Orthodoxy and broke off relationships with his assimilating friends and relatives. While trying to weaken the influence of the radical elements in the community, he waged a life-long struggle against the Chief Rabbi, Dr. Abraham Wolff, whom he mistrusted deeply, fearing that Wolff would reform the service in the large new Krystalgade synagogue.

He and his father addressed two letters to the king, asking for his help in preventing changes in the prayers and traditional ritual. In a series of articles in the weekly *Politivennen*, he also criticizes the dif-

ferentiation between rich and poor members within the community and decries the barren formalism of the service in the central synagogue, which he only attended once, at the dedication ceremony, interrupting at every sign of change in the service.

In 1840, he moved into 5 Læderstræde, and after purchasing the whole building, he opened a family synagogue with a small group of followers. In the same hall, his grandfather's brother had built a synagogue in 1800. Moses Levy was flagrantly disregarding the authorities' demand that all the many private synagogues desist with the opening of the central synagogue in 1833. Indeed, from 1845 until 1910, these were the only two synagogues in Copenhagen: the one in Krystalgade and the "Koch'ske Synagogue" in Læderstræde.

In his will, Moses Levy (and Frederikke) left their large estate to their daughter and son-in-law. However the house at 5 Læderstræde, with the synagogue, was to be preserved for future generations of the family, in order to maintain strictly orthodox tradition, independently of the main community. This synagogue remained in daily use (except between 1943-45) until 1986, when it was sold.

Frederikke died in Copenhagen in 1865 and Moses died later the same year during a visit to Altona. In the list of Altona burials, he is registered as Moshe Koch.

The article is excerpted from the book "Courtyards of Copenhagen" – on Georg Cohn and his forebears in Denmark. Moses Levy was Dr. Cohn's great-grandfather.

How is my poor unfortunate child? *By René van Wijngaarden*

Family historian René van Wijngaarden contributes with a story about one of the prominent Jewish families of the Danish West Indies.

Van Wijngaarden is a descendant of the Delvalle family, and the grandson of Hester van Daelen (1895-1965). Van Daelen is the Dutch translation of Del Valle/Delvalle, a family of Sephardic Jews who settled in 17th century Amsterdam. Members of this family emigrated to the Caribbean to find their destination in Curaçao and St. Thomas in The West Indies. They also settled in Panama, were two presidents of the republic of Panamá, Max Delvalle and Eric Arturo Delvalle were members of this old Jewish family.

One member of the Danish West Indies Delvalle clan, Deborah Viola Delvalle was mentally ill. She was sent by her parents, David Delvalle and Grace Cardoze to Denmark in 1905. The Royal Library in Copenhagen holds extensive correspondence between the Delvalle family and Rabbi David Simonsen (1853-1932) in Copenhagen. The correspondence covers a period of 22 years and gives a perfect insight into the difficulties the family encounters to procure the necessary help and care for Deborah Viola Delvalle. It also shows how committed and devoted David Simonsen and his family were taking care of this young girl.

In the presence of members of the Delvalle family, Bent Lexner, Chief Rabbi of Denmark, unveiled the gravestone of Deborah Viola Delvalle in Vestre Mosaisk Begravelsesplads 81 years after her death. That completed her story.

Joys of Memory *By Kirsten Bacher*

Kirsten Bacher takes us back in time, in her wonderful memories of her childhood in Copenhagen. If someone argues that memories are black and white, this essay proves them wrong. Kirsten's father, a well known artist potter at The Danish Royal Porcelain Factory, had many friends among his Jewish customers. Among them was philologist and runologist Dr. Lis Jacobsen, (1882-1961). Kirsten describes quite vividly her memories of visits with her parents to Lis Jacobsen's elaborate home in Humlebæk, and of interesting and colorful personalities who attended Jacobsen's parties. The description of Dr. Jacobsen's decorative parrots placed on the rim of the glasses with the names of the guests in their beaks, gives the reader the feeling of having been taken back to the 1930s in a time machine. One senses the child's fascination with the atmosphere at a fancy dinner party, a particularly beautiful dress, and a piece of candy in an exquisite bowl. Such are the joys of memory.

Mr. Kopenhagen *by Abraham Kopenhagen*

Abraham Kopenhagen gives an account of his eventful life with special focus on his extraordinary surname, which is all the more interesting because he also lives in Copenhagen.

Abraham was born in 1941 in the city of Ordzoni-kidze (North Ossetia). During World War II, his family suffered great deprivation, for example having to escape to Russia, Siberia and Afghanistan, experiencing starvation, and not being reunited until 1946 in Poland.

Abraham attended a Jewish kindergarten but later entered a Catholic school where he experienced bodily what it means to be bullied because of one's religion! The family only saw other Jews, but, on the

whole, he remembers life in Poland as fairly good. However, when Gomulka seized power, the family felt somewhat threatened and, in 1957, they were given permission to immigrate to Israel. Abraham trained to become an air force aircraft mechanic, and even though Abraham only lived in Israel for 7 years, this period was of great importance to him. In May 1964, Abraham received an invitation to a wedding from his relatives in Copenhagen. At the same time, he wanted to make some money, see the world, and then return to Israel. He quickly found work in SAS where he was an employee for 40 years, and his plans for going abroad were soon altered, because he met his Hanna "in Heaven" on a plane to Israel, where they were both going on holiday. They were married in 1966, had their first-born, Uri, in 1967 and later on a daughter, Sanni, and another son, Boaz.

The name Copenhagen derives from Abraham's paternal family. In the book *Gedalia og hans forfædre (Gedalia and his ancestors)* from 1933, written by Johannes Werner, it says that Chief Rabbi Gedalia Levin of Copenhagen had two sons, Lazarus and Abraham. Lazarus became the rabbi of Kolo (Poland) close to the city where Abraham's father was born, and one of Lazarus' sons, a well-known rabbi and author of a book on the use of *tefillin*, assumed the name Copenhagen. Abraham and his family visited his parent's native towns several times without obtaining definite confirmation of the story of his name, and, furthermore, he is in touch with other people bearing the same surname in South America and in countries such as Israel, the USA, and Germany.

Being called Copenhagen often gives rise to curious episodes:

When Abraham was on his way to Copenhagen for the first time, the passport official asked: Where are you going? Copenhagen, he replied. To which the inspector said: Yes, yes – I know what your name is, but where are you going?

Janna By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Janna Warberg Schou, (1917-1999), was a young woman when she decided to travel to Hamburg in 1936. Being a free soul, an artist belonging to a family of artists, she was not interested in the extremities of politics. People were her interest. Her motivation was her great interest in the Jewish people and her concern for the situation of the Jews in Germany.

Janna stayed with the Zeckendorf family in Hamburg, an elderly mother Nita (Helenita) with two bachelor sons, Kurt and Arnold. Janna fell in love with Kurt Zeckendorf, an eye specialist, who was 26 years her elder. We do not know the nature of Janna's relationship with Kurt, but in letters to one another they write affectionately about their trips and mutual interests, as well as future plans. But all plans came to an abrupt end when Kurt was arrested by the SS in August 1936. He was deported to Sachsenhausen concentration camp in Oranienburg near Berlin. Here he was mutilated at the hands of the Nazis, so severely that he ended up in a hospital where he died in January 1937.

With no-one to talk to about her loss, Janna continued her travels to Germany, assisting Jews in moving their assets and valuables to Denmark in the process of getting out of Nazi-Germany. She also stayed in contact with Arnold Zeckendorf, the surviving brother of Kurt. She visited him three times before the outbreak of the war. They corresponded regularly from 1936 to 1942. All the letters were kept by Janna and are a unique source to the deterioration of the living conditions of Jews in Germany. Every step of humiliation can be followed until Arnold chose to take his own life to avoid deportation to Theresienstadt in the summer of 1942.

In 1940, Janna met Dr. Stefan Glücksman in Copenhagen. Stefan, who was a young Jewish historian from Warsaw, had come to Denmark in 1939

to attend summer courses in Danish. He fell madly in love with Janna. Janna was unable to return Stefan's affection, and as she revealed to her sister Ina in 1941, she had "still not been able to forget K[urt] Z[eckendorf], despite all efforts".

Another blow was inflicted upon Janna's young life, when Stefan Glücksman was arrested by the Danish authorities in 1941. In 1940-41 the Danish authorities made great efforts to please the Nazi occupants and even offered them stateless Jewish refugees for deportation, in whom the NS-occupants in Copenhagen had no real interest. The German authorities were reluctant to accept sending these people to Germany, but finally did so due to repeated contacts by the Danish authorities. Besides anti-Semitic tendencies in the administration of refugees, the authorities also viewed Jewish refugees as a potential financial burden. These events coincided with the Danish industries benefiting greatly from exporting their goods to Nazi Germany.

Janna did everything she could to prevent Stefan Glücksman's deportation. After the Danish Ministry of Justice decided to deport him, and the Gestapo in Flensburg made it possible, he was imprisoned in Flensburg to be transported later to the concentration camp Sachsenhausen and onwards to the notorious Gross-Rossen, an SS-camp and quarry in Silesia, where he was killed in November 1941.

Janna witnessed the Nazi horrors more closely than most Danes. Although she was an open and talkative person, she was never willing to reveal her wartime experiences. But she left behind the correspondence with her Jewish friends. They are an exceptionally important source for history, which is now in the process of being published.

Through the lenses of a refugee *By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson*

RAMBAM plans to introduce one artist annually from now on. Jerry Bergman, photographer and photo reporter, came to Denmark from Tarnow in Poland in 1969. He was one of thousands of Jews, whom Anti-Semitism forced out of Communist Poland. Jerry's photographs from 40 years of Jewish life in Denmark tell their own story. Enjoy! All the photographs are copyright of Jerry Bergman, Copenhagen.

Elias Levin in Manchester *By Erik Henriques Bing*

One day, in September 2002, 94-year-old former second-hand dealer Elias Levin (1909-2006) receives a visit from Chief Rabbi Bent Lexner at the retirement home Meyers Minde in Copenhagen. "I regret to say that your son, Dan Levin, the Rabbi of Manchester, has died", says the Chief Rabbi. Levin wants to go to the funeral, but has no time to make the preparations. A year goes by before he is able to attend the unveiling of the stone in Manchester, after which he goes to his grandson Kalman Levin's wedding to Chani Adam in the same city. It is this plane journey, which now 95-year-old Levin performs alone, that he describes to Erik Henriques Bing after returning home. He describes the unveiling of the stone and the wedding and festivities. At both events, he gives a speech.

In Manchester, he stays at the retirement home Beenstock Home near the Machzikei Hadass Synagogue. He attends dinners and gatherings and admires the strictly orthodox atmosphere at the retirement home where it is traditional for children and young people to visit the old. He does not speak English, but, as the sign he wears on his chest signals: "I'm ELIAS LEVIN, SORRY I don't speak ENGLISH but JIDDISCH, GERMAN and DANISH!" Luck smiles on Levin, everyone is friendly

and helpful towards the old man. His spontaneity and great charm probably opened many doors and hearts to him. A week later, back home at the retirement home in Copenhagen, he describes the trip to Manchester in remarkable detail. On this he concludes: "I have eternal memories, yes, and in my prayers, I thank the Lord for his help."

Nathan's tomcat

By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Fritz Nathan was one of the most successful Danish merchants in Iceland after free trade was introduced in Iceland. When Fritz Nathan came to Iceland and started as a grocer in 1906, the country, which is 2.1 times larger than present-day Denmark, was a part of the Danish kingdom.

Due to hard work and being a shrewd businessman Fritz Nathan was very successful in Iceland. He joined forces with another Danish merchant and founded the firm Nathan & Olsen. With no possibility of Jewish life in Iceland, Nathan gradually arranged his businesses in Iceland in such a manner that he could take care of the Denmark office and purchases in Europe. He eventually sold his shares and continued as a producer of cream puffs until his death in 1942. The firm Nathan & Olsen still exists in Iceland. (See further information on Fritz Nathan and the Jews in Iceland in RAMBAM 3 and 12).

Nathan was well-liked among the Icelandic public, in part for his strange sense of humour. Around 1917, Fritz Nathan put up a public notice in the streets of Reykjavík. He was looking for a tricolour tomcat. It was not supposed to have any gray or blue colour, and "should not be painted". Fritz Nathan was willing to pay 10 kroner (about 325 kroner in present-day value) for such a special cat. This was

not to be an ordinary mouser for his stores or warehouses. The cat was most likely needed as a pet for the home in Reykjavík after Fritz married Amelia Friedmann of Stockholm in 1917.

New life in an old synagogue

- Oslo Jewish Museum

*By Mats Tangestuen
and Bjarte Bruland*

Oslo Jewish Museum is located in the city centre east, in a synagogue built in 1921. The area of the city, known as the *Hausmann Quarter*, was the centre of a once vibrant Jewish life. A large portion of the Jews that immigrated to Oslo from 1880 onwards settled in this area and later established shops, workshops and factories.

In the autumn of 1942, the Norwegian Nazi Authorities effectively destroyed the Jewish life in this area of the city of Oslo. The synagogue was requisitioned by the state and used as a storage facility. The death of 766 Norwegian Jews made a second synagogue in Oslo redundant, and it was used as a factory, a storage facility, and in more modern times as a cultural centre for Kurdish immigrants.

In 2005, Oslo Jewish Museum moved into the former synagogue. In September 2008 the first exhibition of the museum, "Freedom is never won once and for all", was opened. A new exhibition is being prepared and will open to visitors in 2010.

Bidragydere

Kirsten Bacher

Født 1935, begyndte som 15-årig at skrive for et ungdomsblad udgivet af Fraenckels Forlag. Ambitioner om en journalistisk karriere blev tilsidesat til fordel for ægteskab og børn, der stadig dengang var en dyd og en fuldtidsbeskæftigelse. Det gjorde en obligatorisk journalistlæretid på en lokalavis i provinsen utænkelig. Kirsten har gennem et langt liv skrevet freelance for Politikens tirsdagstillæg og om arkitektur til Scandinavian Design. Barndommens minder fra de gamle jødiske hjem har ligget og ulmet i flere år, næret af en stor taknemmelighed over de helt særegne miljøer, hun som barn fik lov til at opleve.

Jerry Bergman

Født 1948 i Tarnow, Polen. Se artikel om hans billeder for nærmere biografiske oplysninger.

Erik Henriques Bing

Født 1940, forfatter til bøger om jødiske mænd og kvinder, om dansk-jødisk historie og om August Strindberg og miniaturemalerinden Fanny Falkner. Foredragsholder og omviser på Københavns jødiske begravelsespladser.

Bjarte Bruland

Bjarte Bruland er faglig leder ved Jødisk Museum i Oslo. Han skrev sin hovedopgave om forsøget på at tilintetgøre de norske jøder i 1995. Han var siden medlem af udvalget som undersøgte hvad der blev af jødisk ejendom i Norge under og efter 2. verdenskrig.

Abraham Kopenhagen

Født 1941, kom i 1964 fra Israel til Danmark, hvor han stiftede familie og arbejdede hos SAS som flymekaniker i fyrretyve år. I dag kender de

fleste Abraham fra hans arbejde i Foreningen *Eitan* (Den israelske kulturforening i Danmark), samt arbejdet med Verdensborgerkoncerterne, musikensemblet Kleitanim og ikke mindst som manden bag Radio Shalom.

Emilie Cohn Roi

Født og opvokset i København. Hun bosatte sig i Israel i 1960. Hun har studeret jura, litteratur og teater. Hun har undervist i teater, skrevet boganmeldelser, essays og historier til israelske aviser og litterære tidsskrifter. Ud over bogen *Khartzrot Kopenhagen* (2003) har Emilie Cohn Roi udgivet *En anderledes historie* på ivrit (*Sippur Acher*,) om de danske jøders redning under krigen, der bl.a. læses i mange israelske skoler. En anden bog *Et tilfældigt møde* (*P'gishah Mikrit*,) handler om en ung piges opvækst i Danmark. Emilies historiske tv-drama *La Señora* om Doña Gratia Nasi vandt førstepris ved en tv-manuskriptkonkurrence i det israelske fjernsyn. Emilie Cohn Roi bor med sin familie i Jerusalem .

Mogens Rukov

Født 1943. Mogens Rukov blev uddannet inden for nordisk filologi og film (1974). Kort tid efter blev han lærer ved Den Danske Filmskole, hvor han nu er leder af manuskriptafdelingen. Han er anerkendt for sin store indsats og indflydelse på den nye generation af danske manuskriptforfattere. Han har også skrevet og været medforfatter til adskillige filmproduktioner og fungeret som konsulent på en lang række andre film. Mogens Rukov er en aktiv samfundsdebatør.

Mats Tangestuen

Mats Tangestuen er historiker ved Jødisk Museum i Oslo. Han skrev masteropgave om jøderne som flygtede fra Norge til Sverige 1940-1945. I de seneste år har han forsket i norske jøders krigsdeltagelse og i de forskellige illegale organisationer som organiserede jødernes flugt til Sverige.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Født i Reykjavík 1960. Ansvarlig redaktør for RAMBAM. Ph.d. i middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet 1992. Museumsinspektør og konsulent ved Islands Nationalmuseum 1993-97. Seniorforsker ved Dansk Center for Holocaust- og Folkekrigsstudier 2000-2002. Har udgivet: *Medaljenes Bagside: Jødiske Flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. Vandkunsten (2005). Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

René F. van Wijngaarden

Født i Rotterdam 1950. *Econ. drs.* og genealog. Han har udgivet bogen *Delvalle/Van Daelen: Engraved in the palm of my hands*. Uitgeverij Pirola, 2002. Dr. van Wijngaarden bor i det sydlige Holland.

Margit Warburg

Professor, dr. phil. er religionssociolog og ansat på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Hendes mange publikationer ligger inden for emnerne civilreligion, migration og religion, globalisering og nye religioner.

Bøger modtaget af redaktionen

Dan H. Andersen: *Krystalnatten: Vejen Til Holocaust*. Gyldendal 2009.

Bent Blüdnikow: *Bombeterror i København. Trusler og terror 1968-1990*. Gyldendal 2009.

Tadeusz Borowski: *Hos os i Auschwitz*. Oversat af Judyta Preis og Herman Monrad. Forlaget Vandkunsten 2009.

Erik Bing Henriques: *Hallelujah #1*. Tågaliden 2009.

Idem: Hallelujah #2. Tågaliden 2009.

Franz Kafka: *Dommen*. Oversat og med efterskrift af Jørgen Herman Monrad og Judyta Preis. Forlaget Vandkunsten 2008.

Idem: Forvandlingen. Oversat af Henrik G. Poulsen. Forlaget Vandkunsten 2008.

Joseph Roth: *Job*. Oversat og med efterskrift af Jørgen Herman Monrad og Judyta Preis. Forlaget Vandkunsten 2009.

Kurban Said (Lev Nussimbaum): *Ali og Nino*. Oversat af Jørgen Herman Monrad og Judyta Preis. Forlaget Vandkunsten 2008.

Klaus Wagenbach: *Franz Kafka*. Billeder fra hans liv. Forlaget Vandkunsten 2009.

Praktisk information

Artikler til RAMBAM på dansk, norsk eller svensk skal sendes digitalt og indeholde følgende oplysninger

- Forfatternavn(-e)
- Titel
- Evt. uddybende undertitel
- Evt. mellemrubrikker
- Litteraturliste

- Engelsk resumé (10-30 linier)
- Gerne illustrationer med undertekst (enten som originalfoto eller scannet i mindst 300 dpi på CD)
- Forfatterbiografi

Artikler sendes til redaktøren på rambam@mailme.dk
Debatindlæg og forslag til boganmeldelser modtages gerne.

